

SZABÓ MÁTÉ

Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia?

*A szkinhedek idegenellenes erőszaka
és a jogvédők mobilizációi Magyarországon
a rendszerváltás után**

Ebben a tanulmányban a magyarországi szkinhedek és az „ember”-jogvédők mobilizációjának egymásra ható dinamikáját szeretném bemutatni a szkinhed szubkultúra és a Martin Luther King Egyesület mobilizációinak azonos szempontú elemzésével. Magyarországon sokféle iniciativa és mozgalom tartozik mind a szélsőjobboldali rasszista, mind pedig a polgárjogi mozgalmak „családjaiba”, itt azonban egy-egy viszonylag körülhatárolható csoportosulás tevékenységével foglalkozunk, remélhetőleg érzékeltetve mindkét mozgalmi család jellegét. Így többé-kevésbé térben és időben körülhatárolható jelenségek egymásra hatását vizsgáljuk olyan értelmezési keretben, amely remélhetőleg továbblépési lehetőséget nyújt a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmaknak és a jogvédők mobilizációjának elemzéséhez egyaránt.

* A tanulmány elkészítését támogatták: a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítvány, a Rendészeti Kutatóintézet, valamint az Open Society Foundation Constitutional and Legislative Policy Institute (Budapest), az Österreichische Ost- und Südost-Institute (Bécs) és a Peace Institute (Szlovénia, Ljubljana). A német és a külföldi szakirodalom feldolgozását és a német kutatókkal folytatott konzultációkat a Magyar Állami Eötvös Alapítványnak a Humboldt Egyetem (Berlin) Politikatudományi Intézetéhez adott ösztöndíja tette lehetővé.

1. ELMÉLETI KERETEK

Idegenellenes erőszak – tömegcselekvés avagy társadalmi mozgalom?

Kezdjük rövid kitekintéssel a társadalmi mozgalom általunk elfogadott koncepciójára, mivel élénk viták folynak a német szakirodalomban (Bergmann–Erb 1994a; 1994b; Kowalsky 1994; Butterwege 1993) arról, hogy mennyiben tekinthető a kilencvenes évek Európájában elterjedt idegenellenes erőszakhullám társadalmi mozgalomnak, avagy szituatív tömegcselekvésként értelmezendő. (A nyugat-európai és a magyarországi idegenellenes erőszak mértékéről és időbeli megoszlásáról lásd 1. táblázat és 1. ábra, illetve 2. táblázat és 2. ábra.)

A társadalmi mozgalom, a tömeg és a szervezetek viszonyáról az alábbi felfogást valljuk Tilly (1978) és Tarrow (1994) nyomán.

a) A társadalmi mozgalom közösségi cselekvés, amelyre nagyfokú érzelmi expresszivitás jellemző.

b) Intézményesedett, azonban nem elsősorban formális szervezetekben, hanem olyan társadalmi hálózatokban, amelyekben kialakult a munkamegosztás és a formalizáció bizonyos foka, de változóak a célok, flexibilisek a szervezeti formák és a stratégiák.

c) A mozgalmak a társadalmi-politikai erőforrások mobilizációjának dinamikus formái, amelyek a humán és dologi erőforrások mind szélesebb körét igyekeznek céljaik érdekében mozgósítani.

d) A társadalmi mozgalmak a társadalmi-politikai konfliktusok sajátos kifejeződési formái.

e) A makrotársadalmi és politikai struktúrák szempontjából a mozgalmak gyakran az innovációs kihívás közvetítői és hordozói, amelyek a problémák artikulálására alkalmasak, de nem a megoldásukra.

Az amorf tömegcselekvés, a társadalmi mozgalom és a szervezett, bürokratikus integrációk több vonatkozásban – így a célok, a szervezet és az akcióformák szempontjából – eltérő strukturális jegyekkel rendelkeznek.

	Tömeg	Mozgalom	Párt
Cél	spontán	single-issue	általános, ágazati politikák, kormányzati program
Szervezet	nincsen	hálózati jelleg	bürokrácia
Akció	tiltakozás dominál	tiltakozás fontos	tiltakozás marginális

A tömegcselekvés a társadalmi mozgalom szerveződésének kiindulópontjaként szolgálhat, és a mozgalmakból szervezetek, például pártok is kialakulhatnak. Azonban nem minden tömegcselekvésből lesz társadalmi mozgalom, és nem minden párt keletkezik mozgalmak-

ből. Dinamikus kölcsönhatások sokfélesége áll fenn a három kategória között.

A rasszista motiváltságú erőszak egyaránt megjelenhet a társadalomban szervezetlen tömegcselekvésként, szervezett mozgalmak tevékenységeként és szervezetek akciójaként is. A szkinhedek esetén társadalmi-kulturális hálózatok dokumentálhatók, amelyek politikai jelentőségre is szert tehetnek; vezetők, ideológusok, utcai harcosok között munkamegosztás alakul ki. A célokban megegyezhetnek a szituatív cselekvésben részt vevő utcai harcosoknak és a szervezettebb mozgalom aktivistáinak az elképzelései. Ugyanaz a szellemi, társadalmi és kommunikációs infrastruktúra kötheti össze a szubkultúra tagját, a politikai aktivistát, az „utcasarki társadalmat” és a politikai pártot.

Véleményem szerint a kilencvenes évek eleji rasszista erőszakhulám Európában összeköti a spontánul reagáló szubkultúra tagjait, a mozgalmatszervező hálózatok támogatóit és a szélsőjobboldali pártok aktivistáit. Ugyanaz a társadalmi-politikai konfliktus különböző szinteken és formákban egyidejűleg jelen lehet a társadalom életében. A minősítés így nem vagy-vagy kérdése, a szélsőjobboldali erőszak mobilizációjában egyszerre van jelen a tömegcselekvési szituáció, a társadalmi-kulturális mozgalom és a párt-, illetve szervezetalakulás.

Mozgalmak és ellenmozgalmak

A társadalmi mozgalmak kutatásában kialakult az a szemléletmód, amely az egymás céljaira, akcióformáira és szerveződésére kölcsönösen reagáló, konfliktusban álló csoportokat mozgalmaként és ellenmozgalmaként jellemzi, és konfliktusaikban elemzi a harmadik erők, különösen az állam és a más hatalmi szervezetek szerepét (Rucht 1991; Koopmans 1995). Azonos „arénában”, a társadalmi konfliktus hasonló politikaterületén különböző és ellentétes civil társadalmi mobilizációk léphetnek fel egymás ellenében, ami a főhatalom monopóliumával rendelkező államot és más, a politikai hatalom releváns hordozóit is beavatkozásra és válaszadásra sarkallja ebben a konfliktusban.

A mozgalmak és az ellenmozgalmak elemzésében széles körben elterjedt félreértés, hogy a mozgalom előbb, az ellenmozgalom pedig később keletkezik. Valójában itt viszonyrendszerről, nem pedig az elsőségről van szó: már korábban is létező, mobilizált mozgalmak is reagálhatnak később keletkezett témákra, konfliktusokra, tehát a kontra-mozgalom keletkezhetett időben a pro-mozgalom előtt. Így például a katolikus mozgalmak ellenmozgalmaként reagálhatnak a később kibontakozó feminista önrendelkezési célokra, az abortusz liberalizálásának igényeire, noha jóval korábban keletkeztek, mint a konfliktus maga. A mozgalom és ellenmozgalom viszonyában a kölcsönös konfliktusos egymásravezetkezés jöhet létre, nem csupán marginális témákban, egy-egy programpontra, hanem átfogó és a

mozgalom egésze szempontjából stratégiaileg jelentős témakörben, amely szélesebb körű társadalmi-politikai mobilizációnak és beavatkozásnak lehet a forrása.

A mozgalmak és ellenmozgalmak viszonyának ismert olyan felfogása is, amely az ellenmozgalmakat a modernizációt ellenző, konzervatív mozgalmakkal azonosítja, függetlenül attól, hogy van-e valamiféle konkrétabb interakciójuk valamely modernizációs mozgalommal. Az általános kulturális trendek avagy társadalmi változások konzervatív elutasítása azonban nem szükségképpen alakít ki olyasfajta ellenmozgalmi szerepkört, amely a pro-mozgalom konkrétabb célrendszerével, stratégiájával és szerveződésével reflexív kapcsolatban áll (Lo 1982).

Úgy vélem, hogy a mozgalom-ellenmozgalom viszonyát reflexív kategóriaként kell értelmezni, amely mindkét oldalon kölcsönösen tudatos irányultságot foglal magába; ellenmozgalom lehet valamely progresszív avagy avantgárd mozgalom is, amint a jogvédők a vizsgált konfliktusban a modernizáció-ellenes szkinhed erőszakkal szemben ellenmozgalomként lépnek fel. Tehát mozgalom és ellenmozgalom viszonya feltételezi az egymásravezetkedés viszonyrendszerét, amelyben az ellenmozgalom reflektív szerepköre nem okvetlenül jelent időben későbbi kialakulást, sem pedig eleve meghatározott társadalmi-politikai értékrend ellenzését. Lehetséges persze a fenti értelmezés is, amely a multikulturális társadalom keletkezését, a pluralizmus kiterjedését összekapcsolja a modernizációval, és az ellene fellépő mozgalmakat ellenmozgalomnak tekinti. Ez esetben azonban a mozgalom-ellenmozgalom kapcsolatrendszerében értékmentes szerepösszefüggést látunk, amelyben a később reagáló mozgalom valamely korábbi pro-mozgalomra válaszol, és annak ellenmozgalmává fejlődik, függetlenül a kétféle mozgalom modernizációval vagy bármi mással kapcsolatos álláspontjától.

A mozgalmak bizonyos konfliktusok lazán strukturált, nem teljesen intézményesített megjelenési formái. Sajátos konfliktustípusnak tekinthető az, amelyben két avagy több mozgalom és szövetségi rendszerek egymással szemben mint mozgalmak és ellenmozgalmak mobilizálódnak. Mobilizációik dinamikája kölcsönösen befolyásolja egymást. A mozgalmak és az ellenmozgalmak konfliktusai persze nem légtüres térben zajlanak, hanem a két oldalon a támogatók, illetve az ellenzők csoportosulnak a konfliktus vonalán, ha az rendelkezik szélesebb társadalmi-politikai mobilizációs potenciállal. Más-más társadalmi szervezetek, mozgalmak, kezdeményezések, egyházak, pártok, szakszervezetek foglalnak állást a mobilizáció folyamatában egyik vagy másik fél mellett és ellen. E folyamatban óriási a tömegkommunikáció szerepe, és a szemben álló felek végső soron az állam megfelelő szerveinek támogatását kívánják elérni a maguk javára és a másik fél ellen (Zald-Useem 1990).

Az „állam” maga is differenciált intézményrendszer, amelynek különböző szektorai eltérően viszonyulhatnak a szemben álló felekhez. Így adott konfliktusban például megjelenhet a kormányzat avagy

egyes szakminisztériumok, vagy akár a rendőrség saját „politikája”. A globalizáció következtében, amely kontinensünkön az europaizálódás dinamikájában jelentkezik, a konfliktusok arénája túlterjed a nemzetállamon (Tarrow 1995). Külföldi államok, nemzetközi szervezetek, vagy más államok nem kormányzati szervei így valamilyen formában felsorakozhatnak a konfliktus bizonyos megoldása mentén, amint az a vizsgált konfliktusok esetében is megtörtént külföldi államok képviselleteinek bekapcsolódásával. A konfliktus egyre szélesebb körű mobilizációja révén a partnerek már nem is elsősorban közvetlenül reagálnak egymásra, hanem kapcsolatrendszerüket a bevont aktorok mint médiumok közvetítik és befolyásolják, az államon belül, regionálisan – például európai szinten – és globálisan egyaránt.

Témánk esetében az államhatalmi szervek, a rendőrség, az ügyészség, a bíróságok kezdettől fogva a konfliktusba bevont szereplők, csakúgy, mint a sajtó és a tömegkommunikáció, később a pártok, a parlament bizottságai és a kormányzat, illetve külföldi kormányok, a bel- és a külföldi társadalmi szervezetek hálózatai. Ezek az aktorok – különböző súllyal – befolyásolták és befolyásolják reakciójukkal a rasszista erőszakot alkalmazó szubkulturális mozgalom és a jogvédők konfliktusát Magyarországon.

Konfliktus és erőszak

A konfliktus és az erőszakalkalmazás általános elméletei szerint a rasszista erőszak két népcsoport konfliktusaként értelmezhető. Anthony Oberschall, amerikai szociológus szerint „ha a többségi csoport a kisebbségi csoportot támadja, akkor az erőszakalkalmazás esélye megnő, amennyiben a kisebbségi népcsoport nem zárt, homogén közösségekben, hanem a többségen belül, szétszórva él” (Oberschall, 1970:78).

Egy másik elmélet az etnikai erőszak feltételeiről (Lang-Lang 1968:13) eredetileg a fekete amerikaiak gettózadásaira vonatkozik, de jól alkalmazhatónak tűnik a magyar szkinhedek mobilizációjára annyiban, hogy számba veszi azokat a feltételeket, amelyek előmozdítják az etnikai motiváltságú erőszak kialakulását:

1. A nagyvárosi gettók szubkultúrájában folytatott életmód, amelyben elfogadottak az egyébként illegitim eszközök, amilyen például az erőszak.
2. Fiatalok nagy száma, akiknek korlátozottak a lehetőségeik a társadalmilag elfogadott státusok megszerzésére.
3. A hatalmi struktúrák, az intézmények személytelensége, nehéz elérhetőségük.
4. A politikai kapacitások és a szervezethezesség alacsony foka, ami csökkenti a tárgyalásos konfliktusmegoldás lehetőségét.

5. A célcsoport (a roma, a „színes” – Sz. M.) könnyű azonosíthatósága, és konfliktusok a két csoport közötti interperszonális kapcsolatokban.
6. A konfliktus közvetlenül látható hatékonysága.
7. Indirekt legitimáció a más tiltakozási és mobilizációs formák elfogadottsága révén.
8. A hatósági ellen-erőszak elmaradása következtében kialakuló autoritásmentes tér legitimációja.
9. Kezdeményező csoportok tevékenysége, az elfogadottakkal ellentétes normák követésére sarkalló agitációja.

Mobilizáló konfliktusok és politikai lehetőségstruktúrák

„Lazán strukturált kollektív konfliktus (Oberschall 1973) az, amely tiltakozásra és erőszakra mobilizálja az egymással szemben álló etnikai-szociális csoportokat. „A versengő csoportok interakcióiban a konfliktus során alkalmazott erőszak a kommunikáció elfogadott formájává válik” (Gurr 1980:1). A konfliktus elemei a kollektív identitások és azok sajátos interakciói, amelyek a konszenzus, kompromisszum és az erőszak alternatíváit egyaránt magukba foglalják. A tiltakozások „címezte” nem okvetlenül az erőszakos konfliktus közvetlen tárgyát képező népcsoport, hanem lehet például a hazai avagy a külföldi döntéshozók köre, akiknek a tiltakozók az erőszak alkalmazása révén „üzeni” kívánnak, hogy sajátos döntés kialakítását, avagy az attól való tartózkodást kikényszerítsék. A kilencvenes évek eleji német erőszakhullámban például az idegenellenes erőszak a német politikai elitnek adresszált üzenetként értelmezhető, felszólítás-ként a menedékjog körének szűkítésére, a bevándorlóknak a keletnémetek rovására bevezetett szociális és integrációs segélyezése megszüntetésére (lásd 3. ábra). Az „üzenet” nem mindig ilyen konkrét és politikai motivációjú, irányulhat a „fajtisztá” nemzetállam megteremtésére is, avagy lakóhelyi szegregáció ellen, illetve mellette is.

A konfliktus a különböző identitású csoportok között akkor dinamizálódhat és válthat ki mobilizáló hatást mindkét oldalon, ha a csoportok – az érintettek növekvő körét bevonva – rendelkeznek olyan know-how-val, illetve erőforrásokkal, melyek lehetővé teszik ezt a mobilizációt. Ezeket a lehetőségeket bizonyos strukturális kényszerek jelölik ki, amelyek a csoportnak a kulturális, szociális és politikai térben elfoglalt pozícióival függnek össze (Gamson–Meyer 1995; Tarrow 1991; Kriesi et. al. 1995; McAdam 1982). A mobilizáció feltételeinek, a tiltakozási készlet összetételének, az erőszakalkalmazás esélyének magyarázata végső soron a társadalmi struktúrához vezet vissza – a csoportviszonyok komplex hálózatainak közvetítésével. Esetünkben a kommunista rendszer utáni átmenet „fluid” struktúráiról van szó, amikor gyors és radikális folyamatok rendezik át a csoportok korábbi státuszviszonyait, új normák és legitimációs minták jelennek meg, amelyek próbára teszik a korábbi társadalmi és kultu-

rális identitásokat. A státusuk relatív csökkenését érzékelő, identitásukat veszített avagy nem megfelelően kialakított csoportok számára a rasszista motivációjú kollektív erőszakban való részvétel valamiféle új kollektív identitás megerősítését szolgálhatja az anonim társadalmi folyamatok okozta frusztrációk és anómia „megoldásaként”.

Azonban, ha a rasszista erőszakot, illetve a jogvédő tevékenységet a mobilizációs folyamataik összefüggésében kívánjuk értelmezni, akkor elsősorban a politikai lehetőségstruktúra átalakulását kell vizsgálnunk. Mint Koopmans kitűnő elemzése (1995) megmutatta, Nyugat-Európában sem arról van szó, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozók avagy a bevándorlók száma áll egyenes arányban az idegenellenes erőszak növekedésével, hanem a politikai elit nyitottsága avagy zártsága az etnikai kisebbségek diszkriminációjának problémája iránt, a szélsőjobboldal politikai szervezeteinek elfogadottsága és/vagy sikerei befolyásolják azt. A politikai lehetőségstruktúrák determináló szerepe még inkább jellemző a posztkommunista társadalmakban, ahol korábban a gazdaság és a kultúra alrendszerit sem kímélte a politikai elnyomás, és a demokratikus átmenetek is nagymértékben politikailag irányított társadalmi változások voltak. Az átmeneteket követő konszolidációs periódusban éppen a politika próbálja autonomizálni a magánszférát, a civil szférát, ami nem könnyű feladat a sok évtizedes politikai elnyomás után. Inkább az ezzel kapcsolatos politikai átalakulások, semmint a társadalom etnikai összetételének változásai váltják ki a rasszista motivációjú erőszakot ezekben az országokban, hiszen például a roma népcsoport korábban is jelen volt, és a bevándorlók száma Nyugat-Európával összevetve még mindig elhanyagolható.

A rasszista és az antirasszista mobilizációk vizsgálatához elengedhetetlen a politika új intézményes struktúráinak elemzése a politikai kultúra, jelesül a „tiltakozási kultúra” szempontjából. Az új intézményi rend képessége az átalakulással járó éles társadalmi-politikai konfliktusok megoldására vagy legalábbis intézményesítésére nagyban meghatározza, hogy mely konfliktusok mobilizáló hatásúak, és milyen formákat ölt ez a mobilizáció, megjelennek-e például a jogellenes, erőszakos formák, avagy a tiltakozás a legalitás keretei között marad és az erőszakmentes konfliktusmegoldás mintáit követi.

Gamson-Meyer (1995) szerint a politikai lehetőségstruktúráknak vannak stabil és változó, intézményes és kulturális elemei. Csoportonként változnak például a politikától való távolság értelmezése, a médiumokhoz való hozzáférés lehetőségei, az elitek elérésének esélyei, amelyek szociokulturális tényezők, nem közvetlenül az intézményes struktúra determinálja őket. Kriesi és szerzőtársai (1995) szintén hangsúlyozzák a politikai lehetőségstruktúra formális és informális vonatkozásai közötti különbségeket, kiemelik a hatalmi konfigurációk jelentőségét, valamint a hatóságok által alkalmazott stratégiák fontosságát, az elit koalícióinak tartós avagy átmeneti jellegét és nyitottságukat az intézményes politikán kívül rekedtek irányában.

A Diani-Heijden (1994) szerzőpáros szerint a politikai lehetőség-
struktúrák meghatározzák a tiltakozó csoportok által felhasznált tiltakozási formák összetételét, azt, hogy milyen típusú – konfrontatív és erőszakos avagy reformista és intézményes – célélérési stratégiákat alkalmaznak. Az egyes tiltakozó csoportok elfogadottságát, illetve kirekesztettségét nagymértékben meghatározza a politikai környezet, amelyet a csoportok mintegy „internalizálva” bekalkulálnak stratégiáikba, amelyek vagy a sikerrel kecsegtető intézményes formákra irányulnak, vagy pedig az alkotmányos konszenzuson kívül eső erőszakos formákban jelennek meg. A csoportok stratégiái változóak, mint ahogy a politikai keretfeltételek rendszere is, és e változások egymásrahatása is lényeges. Diani-Heijden (1994) és Gamson-Meyer (1995) egyaránt hangsúlyozzák a politikai keretfeltételek flexibilis jellegét, a konfliktus politikai menedzselésének, intézményesítésének eltéréseit időben és a különféle politikaterületek között, hiszen lehet egy rezsim elutasító például az alkotmányos jogok kérdésében, de nyitott a nacionalista igényekre, avagy fordítva. A politikai keretfeltételek befolyásolják a csoportok mobilizálódását és stratégiai következményeit, és fordítva, ezek is hatással lehetnek a keretfeltételek alakulására és változására, például a terrorizmus kiválthatja a demokratikus alapjogok korlátozását, vagy masszív tiltakozások a demokratizálódáshoz vezethetnek.

A politikai keretfeltételek makroszintű elemzése az alapvető intézményes politikai struktúrák és a nemzetállami szinten érvényesülő politikák problémáira koncentrál. A makro- és a mezoszintű elemzés kombinációjával pedig feltárhatók a specifikus politikaterületek sajátos feltételei, hatalmi struktúrájuk és szövetségi rendszereik, amelyek az adott politikaterületre konkretizálják a makroszintű intézményes feltételeket, amilyen a centralizáció és a decentralizáció, avagy a konfrontációra és a konszenzusra orientált konfliktusmegoldási stratégiák kívánalmait. Például a felsőoktatásban az egyetemek és a hallgatók viszonya intézményenként változó koalíciókat eredményezhet a felsőoktatáspolitikai konfliktusban és tiltakozásban, avagy az önkormányzatoknak a helyi etnikai kisebbségekkel való kapcsolatának jellege jelentős lehet a hatóság fellépése szempontjából etnikai konfliktusok kialakulása avagy rasszista és antirasszista tiltakozások esetén.

A posztkommunista társadalmak esetében átmeneti jellegük, nem-homogén struktúráik következtében nagyobb a jelentősége az adott politikaterületre és konfliktusra ható specifikus tényezők elemzésének, mint a konszolidált demokráciákban, ahol hosszabb távon kialakultak a standard intézményi reakciók bizonyos konfliktusokra és mobilizációkra. A makrostruktúrák bizonytalanságai miatt ugyanis kevésbé irányadóak a makroelemzések, inkább az adott politikaterület és régió mezo- és mikroproblémáit érdemes az elemzés kiindulópontjául választani. Az intézmények és a politikai kultúra az új demokráciákban még nincsenek annyira egy hullámhosszon, mint a stabil, régi demokráciákban, nagyobb a valószínűsége a vadonatúj intézmények és a korábbi hagyományokhoz kötődő politikai és általá-

nos kultúrák között létrejövő konfliktusoknak, főként a szubkultúrák szintjén, hiszen a gyors politikai intézményi változásokat a politikai kultúra változásai csak lassabban tudják követni.

A demokratikus átmenetben és az azt követően végbement mobilizációk vizsgálatakor három alapvető elemzési síkot kell összefüggésben látni, amelyek Praag (1992) szerint sajátos módon kombinálódnak az adott probléma avagy csoport vonatkozásában:

- *A csoport szerveződési kompetenciája.* Tilly (1978) a „catnet” (category) (network), a kategória (adott csoporthoz tartozás) és a hálózat (kommunikációs kapcsolatrendszer) együttes meglétével írja körül a csoportok mobilizációra, kollektív cselekvésre való alkalmasságának kritériumait. Alacsony státusú, a politikai artikuláció alacsony fokán álló, ám szubkulturálisan integrált csoportok hajlamosak az erőszak alkalmazására konfliktusaik megjelenítésére.

- *A politikai lehetőségek struktúrája (political opportunity structure).* A gazdasági, szociális és kulturális keretekkel összefüggésben strukturális pozíciókat ír körül a csoportoknak a lokális és a nemzeti politikai döntéshozatal befolyásolására való képességét, illetve artikulációs lehetőségeiket illetően (Kriesi 1995; Szabó 1995).

- *A „kognitív liberáció”.* Doug McAdam (1982) ezzel a csoport identitásának és a külvilággal kapcsolatos attitűdjének vonatkozásban érvényesülő olyan „értelmezési keretek” (frame) létrejöttét jelöli, amelyek a csoport érdekérvényesítési stratégiájában szerepet tulajdonítanak a kollektív cselekvésnek. Ehhez járul a „kompetencia” tudatossága, az „önbizalom” a csoportban, hogy erre a kollektív cselekvésre képesek vagyunk, a kitűzött célt/célokat együtt el fogjuk érni. Amennyiben a csoport ennek híján van, aligha fog élni esetleg meglévő szerveződési képességeivel – akkor sem, ha mégoly kedvezőek a politikai lehetőségek.

A három aspektus között többféle összefüggés lehetséges: erősíthetik vagy kiolthatják egymást, fennállhatnak közösen, avagy élénk lehet a harmadik, és gyengébb az első kettő stb. Együttes hatásuk mérvadó a tekintetben, hogy létrejön-e a kollektív cselekvés, és milyenek lesznek a jellemzői.

2. A SZKINHEDEK ÉS A JOGVÉDŐK MOBILIZÁCIÓJÁNAK KERETFELTÉTELEI

A továbbiakban a politikai lehetőségstruktúrák problémakörével foglalkozunk a demokratizálódás utáni Magyarországon, a feltételek ama megváltozásával, amelyek mindkét csoportosulás, a rasszista erőszak és az antirasszista aktivizmus létrejötte szempontjából egyaránt meghatározóak. Azt követően tekintjük át a szerveződési képesség, illetve a „kognitív liberáció” kérdésköreit a két csoport vonatkozásában. Közös értelmezési keretben kívánjuk megközelíteni e fejezetben a kétféle, sőt ellentétes irányú mobilizációk változásait a politikai keretfeltételek szempontjából. Mozgalom és ellenmozgalom dinamikája így együttes magyarázó és értelmezési keretben jelenik meg.

Konfliktus és kooperáció

A rendszerváltás a társadalmi mobilizáció és a politikai tiltakozás új keretfeltételeit hozza létre.

Nyilvános működés, legális keretfeltételek, a gazdasági és a politikai piacon folyó konfliktus és konkurencia helyzete határozzák meg a mozgalmak működését. Az egyenlően garantált jogi-politikai keretfeltételek mellett a mozgalmaknak már többé nincs közös ellenségképe és ellenfele az elnyomó és ellenőrző „pártállam” formájában, hanem a különféle társadalmi-politikai tiltakozások különféle „címeteket” találnak, s a tiltakozási potenciálok akár egymással szemben is érvényesülhetnek. A mozgalmak és az ellenmozgalmak dinamikája több konfliktusban is jelen van, például az abortusz szabályozása körüli mobilizációkban, a médiumok ellenőrzésével kapcsolatosan, a rasszizmus-antirasszizmus ellentétében, vagy a vallásszabadság és az egyházaknak járó állami támogatás vonatkozásában. A mozgalmak tiltakozásának címettjei persze nem mindig és nem is kizárólag az „ellenmozgalmak”, hanem a legkülönbélebb társadalmi-politikai szervezetek.

A mozgalmak és a szervezetek nem csupán konfliktusba kerülhetnek, de versengenek is egymással a magyar demokráciában, ugyanis a társadalmilag-politikailag releváns konfliktusokban mobilizálható tiltakozási potenciálok olyan politikai erőforrást jelentenek, melyeknek képviselőtéért a legkülönbélebb politikai szerveződési formák konkurálhatnak egymással. Így például az agrárszektorban az átalakulás problémái miatt mobilizált gazdák elégedetlenségét több politikai szervezet és mozgalom kísérli meg alternatív programokkal és szervezeti formákkal tiltakozássá szervezni. Ugyanígy a különféle profilú jogvédő szervezetek is versengenek a szűkös állami avagy külföldi támogatások piacán, illetve kooperációs hálózatokat hoznak létre a verseny káros hatásainak kiszűrésére.

A konkurencia persze mindig megszüli a *kooperációt* is. Így a nyolcvanas évek mozgalmi szektorát is jellemző informális hálózatok fennmaradnak, sőt továbbfejlődnek és formális szervezeti kereteket nyernek a demokráciában. Például a különféle alternatív mozgalmi szervezeteket koordináló Alternatív Hálózat, avagy a feministák csoportjait egyesítő Feminista Hálózat, de a magukat nem „hálózatnak”, hanem másként nevező szervezeti keretek (például a Környezet- és Természetvédők Szövetsége) is a mozgalmak és mozgalmi szervezetek hálózatait fogják össze. A mozgalmak rendelkezésére álló szűkös anyagi és személyi erőforrások, valamint a tiltakozási potenciál együttes mobilizálásából fakadó előnyök lehetővé, sőt szükségessé teszik a kooperatív-koordinatív szervezeti formákban történő együttműködést a különféle hasonló profilú és orientációjú mozgalmak között. Mozgalmi hálózat volt a jogvédő szervezetek számára a Demokratikus Charta is, amely különféle informális csoportok és formális szervezetek egész sorát hozta össze egy-egy kiemelkedő konfliktusra szervezett tiltakozó aktusban, sőt akár a „hálózatok hálózatának” nevez-

hetnének, amely különféle önálló hálózatok kapcsolatrendszeréből felépülve mobilizálta tiltakozási potenciáljukat.

Természetesen nem csupán a jogvédők, hanem a szkinhedek is hálózatokat építhetnek ki a pluralizmus feltételei mellett, és élnek is ezekkel a lehetőségekkel, akárcsak a szervezetelakítás szabadságával.

A hálózatok határai nem azonosak az országhatárokkal. Az egyesülési és gyülekezési jog intézményesítésével a pártok, érdekszervezetek, egyesületek és mozgalmak előtt szabályozott lehetőségek nyíltak a külföldi avagy a nemzetközi, regionális – elsősorban európai – és globális tiltakozó hálózatokba való bekapcsolódásra. Például a Greenpeace, az Amnesty International, az ENSZ, az EK égisze alatt vagy azon kívül működő jogvédő, karitatív, környezetvédelmi, feminista, homoszexuális, vallási, antirasszista avagy békeszervezetek sokasága tart fenn kapcsolatokat magyarországi szervezetekkel az utóbbi négy évben, segíti munkájukat és szervez velük közös akciókat. Ugyanígy a szkinhedek is létrehozzák informális nemzetközi hálózataikat a gazdagabb és tapasztaltabb nyugati mozgalmakkal.

Demokratizálódás

A demokratikus rendszerekben a tiltakozásokban való részvétel társadalmi költsége csökken, hiszen megszűnik – a jog által büntetni, elhárítani rendelt eseteken kívül – a tiltakozókkal szemben alkalmazott repressziók veszélye. Ennek következtében mennyiségileg jelentősen megnő a tiltakozások száma és a résztvevők köre kiszélesedik. Mivel a tiltakozás többé már nem olyan „rizikós” tevékenység, mint a kommunista rendszerben, már nem csupán a nagyvárosi elit értelmiség szűk köre vesz részt, hanem a taxisoktól kezdve a munkavállalók összes csoportjai, a fiatalok és a nyugdíjasok stb. A demokratizálódás tendenciája így sokértelmű, egyaránt jelenti a demokratikus feltételrendszer megeremtetését és a tiltakozásokban részt vevő társadalmi kör radikális kiszélesedését. A társadalmi kiszélesedés mellett „térbeliről” is beszélhetünk, hiszen 1989 előtt szinte csak Budapesten voltak – és csak kis méretű tiltakozások, ezzel szemben ma már az ország egész területén megjelennek, és – a gyülekezésről szóló törvénytervezet elfogadás előtti módosításának köszönhetően – nem tabu számukra többé a parlament előtti tér sem. A nyilvános tiltakozás és szerveződés lehetősége nyitva áll a szkinhedek előtt is, akik illegális erőszakcselekményeik mellett az artikulációnak ezt a formáját is alkalmazzák tevékenységükben.

A legalitás és a legitimitás, az erőszak szerepe

A kommunista rendszerben mindenféle nonkonformista jellegű gyülekezés tilos és rendőrileg feloszlatható volt. A jog gyakorlatilag nem biztosított semmiféle legális keretet a tiltakozások számára. A diszi-

dens mozgalmak többnyire nem is a hazai pozitív jog normáira hivatkoztak, amikor tiltakoztak, hanem mindenekelőtt nemzetközi szerződések és nyilatkozatok, az ENSZ, valamint Helsinki emberjogi dokumentumaival igazolták működésüket, s ezeket a normákat magasabb rendűnek tekintették a hazai joggyakorlatnál.

1989 után, a tüntetés jogának alkotmányos és törvényi biztosítását követően a tüntetések, általában a tiltakozások szükségképpen a jogos és a jogellenes kategóriák szerint oszlanak meg. A tüntetés jogi kereteinek biztosítása egyben a jogellenes tüntetés megjelenését is eredményezi, e megkülönböztetésről nem beszélhetünk a korábbi jogrendben, ahol valójában mindenféle tüntetés, mindenféle nonkonformista politikai célzatú gyülekezés tilos volt.

A tiltakozó mozgalmak azonban a demokráciában sem érik be csupán a jog által biztosított keretekkel. Magyarországon a taxisblokádkapcsán széles körű vita bontakozik ki az ellenállási jog és a polgári engedetlenség koncepcióiról, és ezekben a vitákban a tiltakozók és támogatóik megkísérik alátámasztani azt az igényt, hogy az állampolgároknak jogos érdekeik súlyos sérelmének orvoslására lehetőségük van a jog keretein túl, vagy akár a betűjével ellentétesen is, fellépni a tiltakozás eszközeivel. A jogellenes, a legalitás határait túllépő tiltakozások igazolása, legitimálása, elfogadtatása a társadalommal és az elittel jóval nehezebb feladat ma, mint a totalitárius rendszerben, hiszen alaposan meg kell indokolni, hogy milyen érdekek és milyen feltételek mellett igazolhatják a jogellenes tiltakozást ott, ahol a jogos fellépésre is mód van. A szkinhedek támogatta politikai szervezetek tüntetéseinek egy sor jogsértés történt, amelyek rendőri beavatkozásokhoz vezettek. Az általunk ismert eddig legnagyobb méretű ilyen beavatkozás 1994-ben Egerben történt, amikor egy engedély nélküli, illetve betiltott jobboldali tüntetés alkalmával mintegy 40 főt érintő rendőri előállításra került sor.

A *politikai erőszak* mint a kollektív tiltakozó cselekvés eszköze nem terjedt el az utóbbi években Magyarországon. Voltak az elmúlt néhány évben elég nagy számban – nemegyszer súlyos vagy halálos testi sértést okozó – politikai motivációjú erőszakos cselekmények, amelyeket elsősorban a szkinhed szubkultúrák hajtottak végre rasszista céljaik nyilvános megjelenítésére (lásd 1. ábra és 1. táblázat). Hasonlóan a nyugati demokráciák politikai erőszakot alkalmazó tiltakozó szubkultúráihoz, ezek a csoportok néha fenyegetően megjelennek az ellenmozgalmak, a Demokratikus Charta, avagy a roma szervezetek tüntetéseinek helyszínein is. Ezek a jelenségek azonban nem jellemzik a politikai tiltakozó mozgalmak egészét, marginális jelenségek, a tiltakozó csoportok túlnyomó többsége elfogadja és tiltakozó magatartásával betartja az egyesülés és a gyülekezés szabályait, elutasítja a politikai erőszak alkalmazását. Léteznek, illetve alakultak az utóbbi években különféle antirasszista és antifasiszta, illetve erőszakellenes csoportok és mozgalmak, amelyek kifejezetten a rasszista motivációjú politikai erőszak ellen tiltakoznak (jól dokumentálta tevékenységüket az 1993-ban az ELTE Egyetemi Színpadán különfé-

le szervezetek és mozgalmak hálózatának együttműködéseként megszervezett „Antirasszista Hét” rendezvénysorozata). A rasszista erőszakos politikai tiltakozás a nyugat-európai demokráciák tiltakozási kultúrájában is jelen, sőt talán felerősödőben van, ennyiben a magyar politikai kultúra bizonyos regionális tendenciákat ötvöz bizonyos saját korábbi – a demokrácia és a jogállam szempontjából kontraproduktív – hagyományaival.

A tömegkommunikáció

A tömegkommunikáció aktív és önálló szerepe új eleme a posztkommunista politikának. A kommunista rendszerek centralizált és manipulált tömegtájékoztatása egyáltalán nem foglalkozott a rendszerellenes tevékenységek bemutatásával, vagy csak bírálta azokat. Csupán a szamizdat, illetve a nyugati tömegtájékoztatás próbált a másik oldalról képet adni a rendszerellenes tiltakozásokról, de ezek jóval szűkebb kört értek el Magyarországon, mint a manipulált hivatalos médiumok. A rendszerváltás után a sajtó gyorsan privatizálódott, megjelent a külföldi tőke is, és az elektronikus médiumok – a politikai ellenőrzésükre tett kísérletek ellenére – jóval teljesebb képet adnak a belpolitikáról, mint korábban.

A média ma Magyarországon már a hírérték alapján működik, és a tiltakozások számíthatnak a politikai erőviszonyok mentén felparcellázott sajtó valamelyik szárnyának érdeklődésére. Amiről hallgatnak a szocialista és a liberális lapok, arról írnak a konzervatívok, és fordítva. Általában a sajtó egésze egyáltalán nem vádolható meg a korábban kötelezően előírt antirasszista attitűd fenntartásával. A rendőrségnek is meg a tiltakozóknak, csakúgy, mint a tiltakozás címezettjeinek, számítaniuk kell arra, hogy a tiltakozások alkalmával tanúsított magatartásuk a sajtóban és az elektronikus médiában egyaránt a viták kereszttüzébe kerülhet. (Gondoljunk például olyan híres és hírhedt esetekre, mint Horváth Balázs belügyminiszter parlamenti ablakjelenete a taxisblokáé elején, avagy 1992. október 23-án a Göncz Árpád elnököt heccelő tömegben állítólag felbukkanó Árpád-sávós zászló esete.) A tömegkommunikáció potenciális résztvevőjévé válik a tiltakozó eseményeknek, s azok közvetítésével a teljes nyilvánosság megismerkedhet velük. Mindez a médiumokkal kapcsolatos stratégiák és taktikák kialakításának igényét támasztja mind a szkinhedek, mind pedig a jogvédők oldalán, s nekik is számítaniuk kell arra, hogy a médiának is megvan a maga – nyílt vagy burkolt – stratégiája a tiltakozások bemutatására. Tovább árnyalja a képet a „saját média”, a mozgalmi „nyilvánosság” megteremtése a szubkultúrában, amellyel élnek mindkét oldalon – a szkinhedek az olyan „fanzine”-jaikban, mint az *Árpád Népe*, avagy a *Pannon-Bulldog* című kiadványok, és a jogvédő egyesületek a Wallenberg, Martin Luther King avagy a Menedék kiadványaikban, körleveleikben, röplapjaikban.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a szkinhedek és a jogvédők mobilizációira ható politikai változások tendenciái mindkét vonatkozásban elősegítették a konfliktus dinamikájának kifejlődését. A nyilvános gyülekezés és a szervezetalapítás, illetve a hazai és nemzetközi hálózatokban való részvétel lehetőségei, a tömegkommunikáció megsokszorozó hatásai egyaránt rendelkezésére állnak a rasszista és az antirasszista szerveződéseknek. A szkinhedek az illegális stratégiáktól fokozatosan eljutottak a legálisan működő szélsőjobboldali szervezetek tüntetéseinek támogatásáig, miközben az utcai harc stratégiájának jelentősége visszaszorult tevékenységükben. Az intézményesedés és a szabad politikai terek meghódítása lehetőséget adott a politikai artikulációra, s ezáltal csökkent a marginalizáció, a politikai kirekesztettség érzése, amely gyakran vezet erőszakhoz. Paradox módon, a szélsőjobboldali tiltakozásoknak a legalitás határain belül történt intézményesedése, amely különféle politikai szerveződésekben relatíve stabilizálódott, a korábban az idegenellenes utcai erőszakot alkalmazó kemény mag egy részét integrálta. Más vonatkozásban ugyancsak magyarázza az idegenellenes erőszak visszaszorulását a nyitott határok következtében begyűrűző nyugat-európai tendencia: a kilencvenes évek elején tömegesen alkalmazott „könnyű erőszak” visszaszorul, és kis, illegális csoportok terrorista aktivitásában marad fenn (mint Ausztriában, nálunk pedig az olyan akciókban, amilyen a romák lakóházai elleni Molotov-koktélos merényletek Gyöngyösön). A nemzetközi nyitottság és a nemzetközi hálózatok a nyugat-európai erőszakhullám lefutását is közvetítik. Végül, de nem utolsósorban 1994-ben a volt Charta-pártok kormányra kerülése átalakítja a szkinhedek mozgásterét, és az antirasszizmusnak a kormánypolitika szintjére emelése erősíti a jogvédők pozícióit. Ugyancsak az erőszak ellen ható tényezőként említhetjük a koncentrált rendőri fellépést, illetve az 1996-ban elfogadott új, a korábbinál szigorúbb és egyértelműbb büntetékiszabási gyakorlatra lehetőséget adó büntetőjogi szabályt, valamint a liberális kultuszminiszterek által a rasszizmus ellen kezdeményezett és finanszírozott oktatási kampányokat is. Összességében tehát a mobilizáció politikai keretfeltételeit mind az 1989-es nyitás, mind pedig az 1994-es kormányváltás lényegesen befolyásolták.

3. AZ AKTOROK: A RASSZIZMUS ÉS ANTIRASSZIZMUS HORDOZÓINAK KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS GYÖKEREI

A konfliktus létrejöttéhez két oldalra van szükség, az „áldozatok” látható és azonosítható jelenlétére, akik a rasszista erőszak célpontjává válhatnak, illetve olyan csoportokra, amelyek rasszista motivációik következtében kollektív erőszakot alkalmaznak az „idegen” népcsoport tagjaival szemben. A rasszista erőszakra reagáló csoportok és hálózataik, az antirasszista mozgalom összetétele: egyrészt jelen vannak benne az önvédelemre kényszerülő „áldozatok”, azok a cso-

portok, amelyek a rasszista erőszak áldozatai, vagy azzá válhatnak, illetve az őket támogatók a többségi társadalomból, akik ellenzik az erőszak megjelenését, és aktívan tenni kívánnak felszámolása érdekében.

„Áldozatok”: a roma népcsoport

Magyarországon két célcsoport jelent meg a rasszista szkinhed erőszak tárgyaként: az eltérő bőrszínű külföldiek, illetve a Magyarországon élő roma népcsoport. A kilencvenes évek elején Budapesten és a nagyobb vidéki városokban mindkét kategóriával szemben megjelentek az utcai támadások, manapság azonban főként a roma népcsoport ellen irányulnak. A fél- és egymillió közöttire becsült lélekszámú népcsoport évszázadok óta él Magyarországon; a romák általában szegregált, „gettósodó” település- illetve városrészekben élnek, de mobilitásuk következtében „mindenütt” jelen vannak.

Speciális társadalmi és foglalkozási helyzetük következtében a rendszerváltás „vesztesei” közé sorolható a népcsoport nagy része. Többségük között azért is, mert főként kevésbé kvalifikált, segéd- és betanított munkásokként dolgoztak a kommunista rendszer nagyberuházásain és nagyvállalataiban, sokszor vállalva az ingázást mint életmódot, illetve a különféle idénymunkákat, a gazdasági-társadalmi átalakulás pedig éppen ezeket a munkahelyeket veszélyeztette, illetve rendezte át nagymértékben. Hagyományos, sok gyermekre épülő családmódeljük az állami szociális és kulturális szolgáltatások leépülésének első számú veszteseivé minősíti őket. Mindehhez járul a kevésbé fejlett, elmaradott vidékekre koncentrált települési struktúrájuk, amely fokozza etnikai és szociális gettósodásukat, és például az északkéleti nagyipari válságrégió veszteseinek között is súlyosbította hátrányos helyzetüket. A szociális és kulturális problémák megnövekedett devianciában csapódnak le, a bűnözés, a feketepiaci tevékenységek, a csempészes és a prostitúció, az alkoholizmus terjed a népcsoport körében. Marginális és egyre csökkenő státusuk, illetve az állami szociálpolitikától való függésük, valamint a deviancia a bűnbakképzési folyamatok egyik lehetséges tárgyává teszik a roma közösséget vagy bizonyos csoportjait. Helyzetüket általában jellemzi a társadalmi struktúra kényszerein alapuló „strukturális erőszak” (Galtung 1975), – ez a vesztes csoportokat olyan életstratégiák kialakítására készíti, amelyek révén a társadalmi és jogi normák megszegőivé, a deviáns szubkultúra tagjaivá válnak. Szegregációs tendenciák korábban is működtek, de ma már az állami szociál-, foglalkoztatás- és településpolitika olyan ellensúlyokat sem képes biztosítani, amilyen a Kádár-rendszerben a lakásépítés volt, vagy a foglalkoztatás elősegítése, ennél fogva a romák tömegesen válnak sajátos településszerkezetük keretében a „gettósodás” áldozataivá, a posztkommunista rendszer „felesleges embereivé” (Ladányi 1989; 1991; Cigánylét 1991; Egyed 1993).

„Idegen” etnikai csoportok

Míg a roma közösség már évszázadok óta a szegregáció és a marginalizáció áldozata Magyarországon és Európában, addig a differenciált társadalmi és kulturális státusú idegenek nem találkoztak a szkinhed erőszak megjelenése előtt nagyobb mértékű erőszakos reakciókkal Magyarországon. A gyarmattartó hatalmaktól eltérően Magyarországon nem alakulhatott ki az afrikai vagy más népcsoportokkal való együttélés semmiféle hagyománya. Az Európán kívüli kultúrákkal való együttélés tapasztalatainak hiányában a tagjaikkal szembeni sztereotípiák és előítéletek is csak a „levegőben lógtak”.

1989 előtt csak a kommunista éltek által importált chilei menekültek avagy kubai és afrikai vendégmunkások, illetve bizonyos afrikai országokból származó, főleg arab egyetemisták éltek elenyésző számban Magyarországon. A rendszerváltás utáni nyitással valamivel nagyobb számban jelentek meg „távoli külföldiek”, főként Budapesten, de koránt sem olyan nagy számban, illetve arányban, mint Nyugat-Európában, és nem jelentettek semmiféle „fenyegetést” az ország etnikai vagy települési összetétele szempontjából. Kétségtelen, hogy a menekült státusért folyamodó vagy más módon Magyarországon megtelepedni kívánó külföldiek – közöttük kínaiak, afrikaiak avagy arabok – száma a korábbinál nagyobb. Összességében a menekültek és más státusú idegenek, illetve közöttük a nem-európai népcsoportok arányai nem változtak meg drámai mértékben – eltekintve a kínaiaktól, akikkel szemben viszont nem ismertek erőszakos fellépések –, tehát az idegenek elleni erőszakos akciókat nem – mint ahogy Nyugat-Európában sem – az elviselhetetlen méretű menekültáradat váltotta ki. A Magyarországon menedéjogért, avagy állampolgárságért folyamodók nagy többsége határon túli magyar, akikkel szemben ugyancsak érzékelhető bizonyos elutasítás a munkaerőpiaci pozíciójukat féltő alsóbb státusú csoportok körében (vö. Sik Endre és munkatársai kiadványait a migránsokról, MTA PTI 1991–1995).

Jóllehet a rövidebb vagy hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó nem-európai népcsoportokhoz tartozók száma korántsem éri el a nyugat-európai arányokat, a korábbiakhoz képest bizonyos nagyvárosi területeken megnőtt. Magyarország ez ideig hivatalosan nem fogad be Európán kívüli politikai menekülteket, ők tehát többnyire átmenetileg, vagy illegálisan tartózkodnak az országban, és illegális, fekete-piaci jövedelemszerző tevékenységeket folytatnak. Az erőszak áldozataivá vált idegenek társadalmi státusa egyébként általában magasabb, mint a romáké: voltak közöttük diplomaták, egyetemi hallgatók, üzletemberek is. Az erőszak tárgyává vált egyes célcsoportok, például a külföldi egyetemisták, azelőtt is Budapesten és Szegeden voltak, a velük szemben újabban alkalmazott utcai erőszak tehát a támadók szociális-kulturális motivációinak megváltozásából ered, amelyet a politikai keretfeltételek átalakulása, mint láttuk, bizonyos mértékig szintén támogatott.

Összefoglalva, az Európán kívülről származó migránsok száma valamelyest Magyarországon is nőtt, de nem ez a változás vezetett az itt élő kisebbségekkel, valamint az évek óta itt dolgozó és tanuló csoportokkal szembeni erőszak megjelenéséhez. A lényeges okokat az elkövetők körében, a sajátos motivációk, a kognitív liberáció, a szerveződésre való képesség kifejlődésében kell keresnünk, amelyek a kedvező politikai keretfeltételek között egymást erősítő folyamatokhoz vezettek. A kommunista rendszer bukása után ugyanis mindenféle korábban elnyomott és üldözött politikai ideológia, így a rasszizmus felett is lazult a politikai nyomás, a csoportok szerveződését az új pluralista intézményrendszer összességében támogatta, s ezekből a folyamatokból a rasszista gondolkodás és szerveződés is profitálhatott. Mindezt a konzervatív kormánykoalíciót kezdetben támogató szélsőjobb húzóereje is megkönnyítette, s ez irányba hatottak a nyugati „példák” is.

A szkinhedek

A rasszista erőszak megjelenését tehát nem a magyar társadalom valamilyen radikális, az etnikai összetételét átalakító változása okozta, hanem a rasszista egyének és csoportok sajátos motivációinak, szerveződési formáinak és a politikai erőterben elfoglalt helyzetének összetalálkozása. Természetesen összetett és hosszabb távon ható szociális és kulturális folyamatok játszottak ebben közre, amelyeket itt csupán rövid utalásokban tudok összefoglalóan érzékelteni.

– Urbánus ifjúsági szubkultúrák, „utcasarki társadalmak” kialakulása. Ezekben minden a „territórium” számára „idegen” aktor ellenség, bármely népcsoportnak legyen is a tagja. A különböző csoportok és az „idegen” közötti erőszakos konfliktus mindennapos „játékká” válhat (Rác 1995).

– Ifjú, városi, középosztályi, többnyire rendezett családi háttérrel rendelkezik a szkinhedek nagy többsége, amint az ifjúságvédelem megállapítja. Azonban olyan fiatalokról van szó, akik otthonról kapott vagy átvett stabil értékrend híján az ifjúsági szubkultúrában keresik identitásukat, s ott gyakran alkoholt fogyasztanak, esetleg kábítószerrel, és hajlandók a „kisebbségek” tekintett szabályszegések kollektív elkövetésére (Gábor 1992; ORFK jelentések és dokumentáció 1992–1993).

– A család és az iskola szocializáló, a társadalmi kontrollt és normákat közvetítő szerepe, csakúgy, mint az egyházé, egyaránt válságban van az átmeneti társadalmakban. Ezek az intézmények a magyar társadalomban többnyire alkalmatlanokká váltak a hirtelen gazdasági, szociális és politikai változások hatásainak feldolgozására, köhérens vagy egyáltalán a mindennapi eligazodást segítő orientációk nyújtására. A társadalmi-politikai ellenőrzés szervei, köztük a rendőrség, szintén válságban vannak. A szociális problémák viszont kézzelfoghatóan jelentkeznek a fiatalok számára, hiszen többségüknek semmi

esélye nincs arra, hogy az általános vagy a középiskola elvégzése után munkahelyet találjon. Különösen jellemzi ez az alsó középosztályba tartozó gyermekeket, akik a státusvesztés és -csökkenés „pánik”-helyzetébe kerülhetnek. Az ifjú munkanélküliek között az általános és alacsonyabb középfokon végzetek aránya nő (Gazsó–Stumpf 1995:16–17).

– A státuscsökkenés, amely a családon keresztül, illetve a saját életpályán egyszerre jelentkezik, félelmet kelt a középosztályok tagjaiban a státus elvesztése miatt (Lipset 1983 [1996]). A jobboldali mobilizációk klasszikus feltételrendszere ez, amelyben bizonyos egyének és csoportok, főként az autoriter személyiség típusok körében megerősödhetnek a kollektív identitásnak a más csoportokkal szembeni elutasítást, lenézést és erőszakot megalapozó értelmezési keretei, illetve megjelennek a bűnbakképzési mechanizmusok, a hagyományos előítéletes sztereotípiák vonalán, amelyekhez bizonyos kiegészítő feltételek meglétével a kollektív erőszak alkalmazására való készség társulhat.

– A Kádár-rendszerben kialakult közép- és alacsonyabb – szociálisan és gazdaságilag egyre csökkenő – státusú csoportjainak új generációi, amelyeket az iskola, a család és az egyház nem ruház fel az új helyzet feldolgozására alkalmas orientációkkal és életmódmintákkal, alkotják a magyar szkinhedek társadalmi bázisát. Számukat 2000–4000 főre becsülik, és rendőrségi források szerint a tényleges erőszakcselekményekben részt vevők vagy azokat támogatók köre néhány százra tehető. A szubkultúrában való részvétel tehát nem jelenti az erőszak közvetlen elfogadását, csupán az odavezető deviáns szubkulturális mintákra való hajlamot, azok bizonyos fokú elfogadását.

Az antirasszista aktivisták

Vizsgálatunk tárgya, a Martin Luther King Egyesület (MLKE), a több ezres létszámú külföldi diákok közösségéből 1996-ban mindössze 140 egyesületi tagot számlált Budapesten, akiknek mintegy fele külföldi diák. Az áldozatoknak, a Magyarországon ideiglenesen avagy illegális jelleggel tartózkodó külföldieknek a köre nem szervezett, és kerüli a nyilvánosságot. Az egyesület persze jóval szélesebb támogatói kört tud – a külföldiek és a magyarok köréből egyaránt – mozgósítani a konfliktusok alkalmával. Az áldozatok másik és népesebb körével, a romákkal és szervezeteikkel gyérek a kapcsolatai. A magyarországi romák eléggé jól szervezettek, jelentős az egyesületek és az alapítványok száma – más lapra tartozik gazdasági erejük vagy taglétszámuk –, illetve intézményes háttérét jelenthetik az érdekvédelemnek a kisebbségi önkormányzatok is. Ezek a szerveződések azonban feltehetőleg alig érik el a roma közösségnek azt a kevésbé iskolázott nagy tömegét, amely a marginalizáció és az erőszak mindennapos áldozata. A roma szervezetek demonstrációin is főként az aktivisták vagy a közvetlen áldozatok tűnnek fel, a közösség tömege ne-

hezen mobilizálható. Nem állapíthatjuk meg, hogy szélesebb kapcsolatrendszer épült volna ki az áldozatok két jelentős köre között, az idegenek jogvédelme és a kisebbség jogvédelme azonban az aktivisták és a szervezők szűk körében összetalálkozik.

Kulturális hagyományok

A mássággal szembeni negatív sztereotípiák, előítéletek régiek Magyarországon, akárcsak a világ más kultúráiban. Az empirikus kutatások Európán belül a spanyol és a magyar adatok hasonlóságaira utaltak az intolerancia mértékét illetően (Szokolczai–Heltai 1989; Csepeli 1995). A más etnikai csoportokkal és kisebbségekkel szembeni elutasítás, sőt az a zsidók és a cigányok elleni erőszakalkalmazás mintái megmutatkoztak a Holocaust során, amikor a magyar fasizmus a német mozgalom szövetségeseként irtotta módszeresen mindkét népcsoport tagjait, s ebben nem sok ellenállással találkozott a magyar társadalom részéről.

A kommunista rendszerben tabuk lettek az etnikai identitások, s így a kommunizmus előtti nacionalizmus és rasszizmus a „fű alatt”, mint a kommunista indoktrinációval szembeni, elhallgattatott tanok az ellenállás glóriájával övezeve élhettek tovább. Nem találkoztak szembe olyasfajta demokratikus, pluralista antirasszista politikai neveléssel, mint például az NSZK-ban. Amint Archie Brown (1984) megállapította, a kommunista rendszerben a hivatalos politikai kultúra éles ellentétben állt a „valódi” politikai kultúrával, amely a népesség politikai attitűdjeit, érzelmeit és tudását valóban, a rákényszerített hivatalos formákkal szemben meghatározta. A nem-hivatalos politikai kultúra „ellenzéki” tartalmait, miután nem válhattak nyilvános viták tárgyává, megkérdőjelezetlenül őrizhettek meg például rasszista hagyományokat a két világháború közötti, a fasizmussal ölelkező „népi” mozgalomból, amely a magyar emigrációban vagy a belső undergroundban élt tovább. A kommunista rendszer sok tekintetben táplálta is a rasszista hagyományt, amikor hivatalos programmá emelte a cigánypolitikát vagy bizonyos harmadik világbeli felszabadító mozgalmakkal és új rezsimekkel való, anyagi segítséget jelentő szolidaritást. A romákkal avagy a kubai munkásokkal és a vietnami diákokkal való negatív kapcsolatba belejátszhatott így a rendszer elleni tiltakozás motívuma is bizonyos egyének és csoportok esetén. A kommunizmus tehát egyrészt elutasító magatartásával „glóriát” tett a korábbi rasszista irányzatokra, másrészt nem állított fel velük szemben valóban demokratikus ideológiai alternatívát, amely a pluralizmust a maga problémáival értéként alapozta volna meg.

A nyugati ifjúsági szubkultúrák különböző művészeti és stílusirányzatai beszivároghattak már a hatvanas évektől Magyarországra éppúgy, mint a keleti blokk többi országaiba, dacára a rendszer gondolatcenszúrái elkötelezettségének. Folytak arról viták, hogy a szkinhedek zenéje és mozgalma eredetileg nem egyértelműen rasszista, és kü-

lönbségek vannak például Olaszországban balos és fasiszta irányzatok között, Magyarországra azonban a nyugati szubkultúrából csak a szélsőjobboldali és rasszista elemek szűrődtek át, vélhetően éppen a fogadó közeg sajátosságai következtében. A nacionalizmus és a rasszizmus „fű alatt” továbbélő hagyományai így találkozhattak a modernizált és a tömegkultúra fogyasztási mintái révén közvetített rasszizmussal a szkinhed zene, stílus, divat és minta közvetítésével. A rasszista, neonáci jobboldal gondolatvilágát a szkinhedek tömegkultúrává változtatták Nyugaton, és Magyarországon – akárcsak Németországban, Olaszországban és Ausztriában – s mindez ráépülhetett a két világháború között társadalmi mozgalomként megszerveződött magyar fasiszta, „hungarista” tradíciókra. A szkinhed zene, divat és életérzés fogyaszthatóvá teszi az idegenellenességet és a rasszizmust az újabb generációk számára, amelyeknek tapasztalatai és életmódja már egyáltalán nem érintkeznek a két világháború közötti rasszizmus élményvilágával. A posztkommunista rasszizmusban így keverednek össze a prekommunista hagyományok és a posztmodern szubkultúra szimbolikái.

4. „KOGNITÍV LIBERÁCIÓ” ÉS „SZERVEZŐDÉSI KÉPESSÉG”

A továbbiakban a „kognitív liberáció” és a „szerveződési képesség” elemzési aspektusait a szkinhedek és a MLKE jogvédő mozgalma szempontjából elkülönülten, de egymással összefüggésben elemzem a mozgalom és ellenmozgalom kapcsolatának, azonosságainak és különbségeinek megmutatására.

Értelmezési keretek, szimbólumok

a) A szkinhedek számára gazdag szimbolikus önértelmezési repertoárt jelent, erős érzelmi töltéssel, a zene, illetve azok a dalszövegek, amelyek egyértelműen a német és a magyar fasizmus rasszista hagyományaihoz gyökereznek. A szövegek a cigány, arab és néger rasszok tagjait bűnbaknak, minden rossz okának tekintik a mai Magyarországon, s fizikai felszámolásuk révén kívánják a problémák gyökerét orvosolni. A nyolcvanas évek második felében keletkezett szövegek közül néhány még a kommunista rendszer utolsó időszakában büntetőeljárás és büntetéskiszabás tárgyává vált. Hosszan lehetne idézni ezeket a szöveghelyeket, érzük be itt Szántó Gábor gyűjtéséből néhány példával:

„Megvetted itt a lábadat,
megtaláltad a számításodat.
Dédélgettek, felneveltek,
mindenben csak segítettek.
Hopp, hopp, gipsy boy,

neked sem lesz ez így jó,
neked sem lesz soha jobb!”

(Szántó 1988:114)

„Fehérnek születtem, árja vagyok,
mégis többet kapnak az állat, tolvaj arabok.
A bevándorló bére csak halál lehet!
El kell üldözni a négereket!
Az arabokra viszont golyószóró vár,
és Palesztina felett atomfelhő száll...”

(Szántó 1988:106)

Abban, hogy egy fiatal a szkinhed szubkultúra tagjává válik, fontos szerepet tölt be a zene, illetve a szöveg és a szubkultúra külsőleges jegyeinek, az elfogadott hajviseletnek, öltözködni a követése, a szubkultúra más tagjaival való rendszeres kommunikáció, amely a csoportok egy részénél az „ellenféllel” szembeni tevőleges, erőszakos fellépésekhez és akciókhoz vezetett. A dalokból kiszűrődő fekete-fehér világkép, a magyarok és ellenségeik, a színesek közötti értékelő különbségtétel, illetve a nem magyar, nem fehér etnikai csoportok alacsonyabbrendűségére és „megrendszabályozására”, visszaszorítására vonatkozó elképzelések, amelyekben határozottan helye van az erőszaknak – ezek a motívumok „köszönnek vissza” a rasszista erőszakcselekmények miatt elítéltekkel avagy a szubkultúra más tagjaival készített interjúkból, lejegyzett beszélgetésekből is. A társadalom problémáinak egyetlen gyökérből eredeztetése, a problémamegoldás olyan szimplifikált szimbolikus mezejét, gondolati, értelmezési „keretét” hozza létre, amelyben a Mozgalom közössége az egész Magyarország érdekeit képviselve süjt le a fajidegen elemekre.

„Szadizmus és küzdőszellem,
harc a világ és mindenki ellen,
hinne kell a győzelemben,
hisz előtted nincs lehetetlen.
A skinhead élt,
a skinhead él,
a skinhead élni fog!”

(Szántó 1988:115)

„Ó ez a nemzedék
egy győztes nemzedék.
Ha nem fehér, akit látsz,
akkor ne sokat tétovázz!
Nem elég, ha ordibálsz,
állj be a sorba! Mire vársz?”

(Szántó 1988:118)

Fehér, magyar ifjak, főként fiúk legyenek az ország-világ avantgarde-ja, amely megvédi a hagyományos értékeket, sőt újakat hoz létre. Az erőszakos konfliktust ez a sajátos értelmezés kiemeli a csoportok közötti kölcsönös utcai csetepaték közül, „megideologizálja”. Az erőszak, a brutalitás mint érték összekapcsolódik a fehér és a magyar felsőbbrendűségének tudatával, „nomád”, „harcos” erényeket kölcsönöz nekik. A főként férfi tagok között szép számban fordultak elő a tengerészeti és a katonai középiskolák diákjai, ahol az erőszakos, „macho” szubkultúrákra foglalkozási fogékonyság is kialakul, s a férfiszolidaritásnak, az ellenséggel szembeni kemény fellépésnek van bizonyos kultusza.

A szkinhed szubkultúra nem hoz létre önmaga politikai értelemben vett „ideológiát”, ezt a szkinhedeket ifjúsági „rohamcsapatként” integráló politikai szervezetek, illetve vezetőik viszik be a mozgalomba. Ezek a szervezetek a két világháború közötti szélsőjobb rasszista hagyományait közvetítik a szkinhedekhez, miként a magyar emigráció bizonyos csoportjai, illetve az osztrák és a német „mozgalomtestvérek”, amelyek segítik a magyar mozgalom artikulációját, például azzal, hogy Bielefeldben nyomtatták egyik első periodikájukat. Az egyik szélsőjobboldali perben jól dokumentálhatóak voltak annak az aktivistának az osztrák szélsőjossal és az amerikai magyar jobboldali emigrációval való összeköttetései, aki később a szkinhedek egyik szélsőjobboldali „keresztapja” lett.

Magyarországon a rendszerváltás után a szkinhedek elnyomott és üldözött szubkultúrából politikai szervezetek létrehozására és igényeik nyilvános artikulációjára alkalmas csoporttá váltak. A „Nemzeti ifjúság” szervezetei kiadványaikban nem jelenítik meg a rasszizmust, hanem neutrális ifjúsági szervezetként mutatkoznak be, amely küzd a drogfogyasztás ellen, olcsó nyári táborokat szervez, segíteni akarja a magyarokat saját hazájukban. Korábbi nyílt rasszizmusukat feladva a legalizált szervezetek az ifjúsági mobilizáció olyan formáit igyekeznek alkalmazni, amelyekkel nem zárják ki magukat a politikai diskurzusból (Sárközi 1994:30).

A rendszerváltás után a szkinhedek kulturális és politikai törekvései összefonódtak. Kihasználják azokat az új csatornákat, amelyeken céljaikat, értékeiket az ifjúsági szubkultúrán túl, szélesebb nyilvánossághoz közvetíthetik. Az intézményes csatornák fokozottabb felhasználása talán hozzájárult ahhoz, hogy az erőszakcselekmények száma csökkent. A szkinhed rasszizmus ma Magyarországon a politikai diskurzus része lehet, szervezeteik bevett politikai szerepet töltenek be, nem szorulnak a rendszer margójára és az erőszakra mint egyetlen artikulációs formára. Herbert Marcuse egyik értekezésének (1982) tárgya a „represszív tolerancia” a pluralista rendszerekben, ahol a politikai részvétel intézményesíttetésének kitágulásával a korábban a Rendszerrel szembeni ellenállásukat kizárólag erőszakos formákban artikuláló csoportok az új részvételi formák fejében

feladják represszív potenciáljukat, az erőszak alkalmazását, hiszen a pluralizmus ezt kívánja cserébe azért, hogy a csoport legálisan hozzáférhessen a politikai piacon a döntéshozatali folyamatokhoz. (Vö. az 1. ábrát és táblázatot a szkinhed erőszakról Magyarországon a 4. ábrával és a 2. táblázattal a szkinhed tiltakozásokról Magyarországon.)

b) Az antirasszizmus értelmezési keretei a pluralizmusnak és a jogegyenlőségnek a felvilágosodásban és a liberalizmusban gyökerező ideológiáját követik. Az MLKE nevével közvetlenül kapcsolódik az amerikai polgárjogi mozgalmakhoz, a fekete amerikaiak egyenjogúságának követeléséhez. E tekintetben a hatvanas évek emancipációs, jogegyenlősítő törekvéseinek örököseként kívánja a nyugat-európai és amerikai antirasszista diskurzust meghonosítani a magyar politikai kultúrában. A helyi problémát a romák diszkriminációja, a menekültek státusának rendezetlensége, illetve az idegenellenes támadások jelentik. Az egyesület alapításának célja az volt, hogy kommunikációt létesítsen a többségi magyar népesség és a nem-európai kultúrákból származó itt tartózkodó emberek között, hogy megkönnyítse az együttélést, kölcsönösen elismertesse a kisebbség és a többség kultúráját. Azonban az idegenellenes erőszak a reaktív elemeket erősítette fel az egyesület munkájában, elsősorban a tagok, illetve a nem európai kliensek elleni támadások, atrocitások dokumentálásával, a tiltakozás artikulálásával kellett foglalkoznia (vö. a 3. táblázaton és ábrán az antirasszista tiltakozások számának és megoszlásának alakulását Magyarországon a szkinhed erőszakcselekmények alakulásával).

A multikulturalizmus, a tolerancia és az emberi jogok jelentik az MLKE hivatkozási alapjait, elfogadja a plurális demokrácia alapértékeit, európai és globális kapcsolatokat tart fenn emberjogi szervezetekkel, részese hálózataiknak, részt vesz konferenciáikon, periodikákat cserél velük stb. Amint a külföldi diákokkal szembeni rasszista motivációjú erőszakos cselekmények száma csökkent, az egyesület határozottan átalakította működési területét, és azóta elsősorban az Európán kívüli menekültek sorsával és problémáival foglalkozik, akik internálótáborban vannak, avagy hivatali és egyéb problémákat okoz számukra a magyarországi tartózkodásuk. A kisebbség, amelyet az egyesület elsődlegesen véd és képvisel, maradt ugyanaz, de a problémahorizont, s vele az MLKE stratégiája is átalakult. Az ellenmozgalom-jelleg kezd visszaszorulni a rasszista erőszak csökkenésével, és profiljában egyre inkább a hatóságokkal szembeni jogvédelem kerül előtérbe, az egyesület korábban is ezt tartotta fő feladatának az erőszak áldozatai érdekében, akik nem kaptak megfelelő jogi segítséget a magyar állami szervektől. (Az egyesület munkáját saját kiadványaira és belső tanulmányaira alapozva mutatom be pl. MLKE Tájékoztató 1995.)

Szervezeti modellek

a) A szkinhedek elsődleges szerveződési formája Magyarországon és másutt is egyaránt az ifjúsági szubkultúra volt. Kapcsolataik a szubkultúra tagjai, csoportjai között informális módon jöttek létre, találkahelyeken, koncerteken, kocsmákban, s az itt kiépült hálózatokon keresztül szerveződtek a különféle aktivitások, így az idegenellenes erőszakcselekmények is. A szkinhed erőszak szituatív jellegű, tehát például a környezet reakciója, a hatóságok távolléte jelentenek olyan elősegítő avagy támogató momentumokat, amelyek a repressziós potenciál aktualizálását segítik avagy gátolják az informális csoportokban. A tervezett és szervezett erőszakos akciók tartósabb és stabilabb kapcsolatrendszer eredményei, mint például a Molotov-koktélok felhasználása Gyöngyösön a romák otthonai ellen.

A magyar szkinhedek esetében az együttesek holdudvarához vagy az „utcasarki társadalomhoz” kötődés azért is volt kezdetben szükség szerű, mivel a kommunista rendszer szervezeti monopóliuma miatt csak a rendszert támogató csoportok szerveződhetek meg formálisan és jelenhettek meg a nyilvánosságban. A kommunista szervezeti monopólium megszűntével, 1989 után a magyar szkinhedek is különféle formális szervezeti pozíciókat alakítanak ki.

1. „Mozgalom a szervezeten belül.” Szkinhed informális csoportosulások együttesen belépnek valamely politikai szervezetbe, vagy a szervezet mint csoportot kooptálja őket valamely funkcióra, mint a kisgazdapárt tette bizonyos szkinhed csoportosulásokkal, amelyekről azt várta, hogy a párt ifjúsági csoportjaiként működnek majd. Az egyébként a politikai támogatottság szempontjából nem túl erős magyar szélsőjobb oldali szerveződések csaknem mindegyike igyekezett ilyen módon toborozni a „nemzeti ifjak” köréből.

2. Saját, önálló arculatú szervezetek kiépítése, amelyek persze szintén mozgósíthatnak támogatást kívülről, a „felnőtt” szélsőjobb, avagy az emigráció részéről. A szkinhedek nehezen tudnak saját szervezeti identitással rendelkező formális struktúrákat kiépíteni, inkább hajlanak a különféle szélsőjobb oldali szervezetekkel való szimbiózisra. A „keresztapák” személye és szervezeti változók: Romhányi László, Király B. Izabella, Porubszky (Potyka) István, Ekrem Kemál György, Szabó Albert és pártjaik. A változás oka kettős: egyrészt maga a szélsőjobb oldali szervezeti világ is instabil nálunk belső forrásainak és támogatottságának gyengeségei miatt, másrészt a szkinhedek „kiöregedve” kilépnek a generációs szubkultúrából, hogy fiatalabbaknak adják át a helyüket.

A több évtizedes kommunista elnyomás után a magyar szélsőjobb viszonylag gyorsan új szervezeti struktúrákat hozott létre egy bizonyos „mikropolitikai” avagy inkább „politika alatti” mezőben, abban az értelemben, hogy sem választási, sem pedig hatalmi tényezőként nincs igazán jelen a magyar politikában. Az új magyar szélsőjobb oldali szervezetét a különféle kis létszámú, gyorsan összeolvadó és átalakuló szervezetek jellemzik, amelyek bizonyos találkahelyek –

mint korábban a Jurta Színház -, avagy akcióformák - például a Trianon-megemlékezés vagy október 23-a - körül jegecesedtek ki. Viszonylag kis személyi kört mozgatnak, amely azonban „ritkasága” és esetenként provokatív, botránys akciói miatt elég jól dokumentált a sajtóban és főként az elektronikus médiumokban. A laza, hálózati jellegnek van bizonyos védekező funkciója is, hiszen e szervezetek és személyek egy része már volt büntetve politikai tevékenysége miatt, büntetőeljárás alatt állt vagy áll, tehát óvakodik az azonosítható szervezettől, az azonosítható egyéni felelősségvállalástól, a szervezeti identitástól. A magyar szélsőjobboldali szervezetek e fluiditásuk miatt könnyen kapcsolódhatnak a szkinhed szubkultúrák, illetve a nemzetközi jobboldali extremisták hálózataikhoz.

b) A Martin Luther King Egyesület az egyesületi törvény szerint bejegyzett jogalany. 1991-ben, az utcai erőszakcselekmények felfutásának időszakában hozták létre külföldi diákok és az őket támogató magyar állampolgárok. Az ellenmozgalom tehát a már meglévő mozgalmi mobilizáció ellen jött létre. Jóllehet tagsága igen kis létszámú, azonban a körülmények hatására egyfajta jogvédő irodájává, lobbizó szervezetévé vált az erőszak sújtotta kisebbségeknek, elsősorban a nem-európai kultúrákból származó diákoknak. Nincsen kapcsolata az itt tanuló európai diákokkal, akiket nem sújtott a kilencvenes évek elejei utcai erőszak. Bizonyos értelemben az antirasszista polgári kezdeményezések egyikének tekinthető, amelyek a probléma különféle elemeire szakosodtak, mint a Wallenberg Egyesület, az Amnesty International, a MEJOK, avagy a Veritas és a Helsinki Watch, és a roma közösséggel kapcsolatos jogvédő és segítő tevékenységeket ellátó Autonomia Alapítvány, avagy a Kisebbségi Jogvédő Iroda. Tehát hasonlóan a szélsőjobboldal sokszínű szövédékekhez, amelyben a szkinhedek egy vonalat visznek, az MLKE is nagyobb mozgalmi családba illeszkedik Magyarországon, amely intenzív belföldi és külföldi hálózati részvételt jelent. A mozgalom is, az ellenmozgalom is a saját mozgalmi szektorukon belül a konfliktus és a kooperáció kapcsolatában álló mozgalmi szervezetek, kezdeményezések egyike.

Az MKLE nem csupán a jogvédő szervezetek hálózatába épül be, hanem a felsőoktatási hallgatók szervezeti-mozgalmi életébe is. Korábban a SOTE egyik kollégiuma adott helyet számára, ma pedig az idegen nyelvű diákok Kodolányi János Nyelvi Központja ad bizonyos infrastruktúrát az egyesület munkájához. Az egyesület így „mozgalom a szervezeten belül”, miként a felsőoktatási hallgatók kezdeményezéseinek csaknem mindegyike. Támogatást, anyagi és személyi segítséget kap a felsőoktatás bizonyos intézményeitől, így különösen a Budapesti Műszaki Egyetem a külföldi diákok továbbképzésével foglalkozó központja kötelezte el magát az MLKE támogatására a rasszista erőszak körüli konfliktusok időszakában, hiszen a BME számára számottevő bevételi forrás az ott tanuló nem-európai diákok tandíja.

Az MLKE ugyanakkor része a magyar jogvédő mozgalmak hálózatának, amelyek különböző funkciókra és tevékenységekre szako-

sodtak. Egyik csoport a romák kérdéseivel, egy másik a menedékesekkel törődik. Ezek a mozgalmak az európai civil jogvédő szervezetek hálózatainak tagjai. A szkinhed erőszak vonatkozásában kiemelendő itt az Anti Defamation League szerepe, amely önálló kiadványban – *The Skinhead international, 1995* – elemezte a neonáci szkinhedek idegenellenes tevékenységét szerte a világban, s így Magyarországon is. Mint említetjük, az MLKE nem igazán foglalkozott és foglalkozik a romákat ért sérelmekkel – holott a szkinhedek sokszor ugyanabban az akcióban bántalmaztak romákat és külföldieket –, hanem a külföldiek sérelmére elkövetett erőszakcselekményekkel kapcsolatos monitoring és jogvédő tevékenységet lát el. A külföldiekkel szembeni erőszak csökkenésével a menedékesek problémái kerültek az egyesület tevékenységének homlokterébe.

Az MLKE így többféle mozgalmi és szervezeti profilt kombinál sikeresen: felsőoktatás-politikai területen működő szervezete anti-rasszista és jogvédő tevékenységével az alternatív és a diákmozgalmak spontánul, bázisdemokratikusan és lazán szervezett hálózataihoz kapcsolódik és igen élénk nemzetközi hálózati munkát folytat. Stabilizálódó szerepe a magyar mozgalmi szektorban éppen a többféle funkció és profil kombinálásán alapul. Vezetési és szervezeti struktúrája az amerikai mozgalmakutatók (Zald-McCarthy 1990) által leírt „átmeneti team” jellegű: kisszámú, félig-meddig professzionizált vezető fog össze lazán koordinált és a szervezethez, illetve a mozgalomhoz csak az eseti személyes érintettség alapján kapcsolódó támogatói kört. A külföldiek és az egyetemi hallgatók nem tartoznak a legjobban szervezhető csoportok közé, hiszen ideiglenes jelleggel tartózkodnak Magyarországon, átmenetileg kötődnek az itt elért státusukhoz, nincs stabil társadalmi-politikai háttérük, csak a közös vesztély, az utcai erőszak tereli őket össze.

A jogvédők szerveződése hasonlít a szkinhedekéhez: a kevés számú aktív személyt tömörítő mozgalmi szervezetek a szélesebb és lazán, a szimbólumok révén integrált szubkultúra támogatóihoz kötődnek. Mindkét esetben a külső aktíva elit fogja össze a laza szociális hálókat, a szkinhedeknél a jobboldali „keresztapák”, az MLKE esetén a jogvédő magyar aktivisták, akik biztosítják a szervezeti állandóságot és a kapcsolódást az emberjogi hálózatok nemzetközi és magyar vonulatához. Mozgalom és ellenmozgalom egymás kortársai ugyanabban a társadalmi-politikai környezetben, így nem csoda, ha van bizonyos hasonlóság szervezeti modelljeikben az ellentétes célok dacára is. A szervezeti analógiáknak azonban egyértelműen határt szab az, hogy a szkinhedek csoportjai és a belőlük kinövő jobboldali politikai szervezetek felépítése hierarchikus, a fasiszta „vezérelvet” (Führerprinzip) követi, ezzel szemben a jogvédők szervezetei az alternatív mozgalmak bázisdemokratikus, közvetlen demokratikus modellje szerint épülnek föl. A belső demokráciának persze az ilyen demokratikus igényű, ám kicsi, lazán szervezett tagságot összefogó viszonylag stabil szerveződés esetén is lehetnek problémái.

Szövetségi rendszerek

A támogatók és az ellenzők éppoly fontosak a mozgalmak szerveződése számára, mint a belső problémák. Külső segítség, kooperációk és koalíciók jellemzik a „konszenzusosnak” nevezett – például környezetvédelmi – mozgalmakat, amelyeket a közvélemény nagy része elfogad, támogat. Külső elutasítás, ellenzők és kritikusok formájában nyilvánul meg a társadalom konfliktusa azon „konfliktusos” mozgalmak felé, amelyeket elutasít a többség, mint pl. a rasszista erőszakot alkalmazó szkinhedeket, akik rendőri, bűnüldözési problémává válnak. Demokratikus rendszerben a rasszisták nem számíthatnak hivatalos támogatásra, ezzel szemben az antirasszista polgári kezdeményezések reménykedhetnek a politikai közösség és az állami szervek támogatásának elnyerésében. A rasszista erőszak „konfliktusos”, az antirasszista jogvédelem „konszenzusos” mozgalmak a kilencvenes évek elején Európában és Magyarországon is.

A társadalmi-politikai környezet alakulása a vizsgált időszakban két periódusra osztható: 1990–1994 között a kereszténydemokrata pártok koalíciós kormányzása, 1994 óta pedig a szociálliberális kormányzat időszaka.

a) A szkinhedeket a kommunista rendszer egyértelműen elutasította és ifjúságvédelmi, rendészeti problémaként kezelte működésüket. A szkinhedekkel szembeni repressziójában kombinálta az erőszakalkalmazást, az antikommunista orientációt, továbbá bármiféle civil kezdeményezés elutasítását. A szkinhedekre gyakorolt politikai-adminisztratív nyomás 1989-től jelentősen lecsökkent, megnyílt a lehetőség nyilvános működésükre.

A szkinhedek politikai mobilizációjában potenciális szövetségesekeként szóba jöhető szélsőjobboldali személyek, szervezetek és eszmeáramlatok a rendszerváltással kezdtek megszerveződni, illetve újjászerveződni Magyarországon. A szkinhedek előtt kitágult a politikai tér, a korábbi hivatalos elutasítással szemben enyhült a politikai elutasítás, és olyan kapcsolódási pontok keletkeztek számukra a politikai térben, amelyeket szubkultúrájuk intézményesítése során felhasználhattak. Az Antall-kormányzat időszakában a kormánykoalícióból kivált csoportokra – amilyen a Torgyán vezette kiscsapat, illetve a Csurka-féle MDF-radikálisok, és más, például Király B. Izabella képviselő vezette csoportosulások – esetleges politikai szövetségesként és támogatóként tekintettek bizonyos politikáló szkinhed csoportok. Kialakult Magyarországon a jobboldali mozgalmak hálózata, amelybe a korábban üldözött szubkultúra némely aktivistái és csoportjai integrálódtak, megtalálták támogatóikat és szövetségeseiket.

A szkinhedeknek politikai ellenfelei, ellenmozgalmak voltak a szocialista és liberális ellenzék támogatta csoportok, mint a Demokratikus Charta, az Alternatív Hálózat, illetve a különböző jogvédő szervezetek, közöttük az MLKE. A rasszista erőszak elleni több nagy tüntetésen a „hálózatok hálózatai” jöttek létre a különböző politikai álláspontú, de összességében a jobboldal erőrekapásával szemben álló

baloldali-libertárius mozgalmakból. A szkinhedek a kereszténydemokrata kormányzat idején olyan politikai erőterben működtek, amelyben egyfelől erőteljes támogatást kaptak a jobboldali mozgalmak részéről, másfelől erős ellenmozgalmak voltak a jogvédő, libertárius póluson, tehát konfliktusmezőbe kerültek a két politikai tábor, a két mozgalmi „család” között.

b) 1994-ben a magyarországi parlamenti választásokon a szociál-liberális koalíció kerül uralomra, az addig kormányzó keresztény jobboldal pártjai pedig ellenzékbe. Mint Kriesi és szerzőtársai (1995) az elmúlt évtizedek nyugat-európai politikájának elemzése alapján megállapították, a nagy szociáldemokrata pártok jelenléte a kormányban vagy az ellenzékben fontos a baloldali libertárius mozgalmak mobilizációja szempontjából. Ellenzéki pozícióban segítséget jelentenek a baloldali-libertárius mozgalmaknak, intenzívvé teszik mobilizációs dinamikájukat, kormányzó pártként pedig biztosítékot jelentenek a baloldali reformpolitikára, s ekkor már nem annyira érdekelték a saját politikai témáik elfogadtatására a parlamenten kívüli mobilizációban. Úgy tűnik, hogy ebben a modellben az MSZP ellenzéki és kormányzati szerepe is értelmezhető. Ellenzéki pártként az MSZP támogatta a baloldali és alternatív mozgalmak parlamenten kívüli mobilizációit, a liberálisokkal közös kormányra kerülése pedig kifogta a szelet a baloldali alternatív mobilizációból. Az antirasszizmus – félig-meddig a kormányprogram részeként – immár nem széles körű, politikai színezetű tiltakozásokban nyilvánul meg többé, hanem a félprofesszionális jogvédő tevékenység mindennapjaiban, amelyhez a kormányzattól politikai és anyagi támogatást kap.

Az antirasszista jogvédő mozgalmak szövetségeseinek kormányra kerülésével a mozgalmak egyfajta „pressure group” jelleget öltenek, többé már nem a kormány ellen tüntetnek az utcán, mint a keresztény kormányzat idején, hanem a kormányhivatalok előszobáiban igyekeznek lobbizni saját működési területük állami támogatása érdekében. Tevékenységük közvetítő szerepet tölt be a civil és a kormányzati szféra között, politikai radikalizmusuk, tiltakozási dinamikájuk számottevően csökken.

Ezzel szemben a szkinhedek és a szélsőjobb parlamenti kapcsolatainak lehetősége 1994 után már csak az ellenzékre korlátozódik Magyarországon, nem valószínűsíthető, hogy kialakulnak olyan átmeneti közvetítő elemek a szociálliberális koalíció és a szkinhedek, illetve a szélsőjobb politikai szubkulturái között, amelynek a kormánykoalícióból kiszakadva a szerveződő szélsőjobb partnerei voltak az előző kormányzati periódusban (Csurka, Torgyán, Király B. Izabella és mozgalmuk, illetve pártjuk). Ezzel szemben a korábban a parlamentben bizonyos intézményes politikai pozíciókkal rendelkező jobboldali pártok parlamenti vagy parlamenten kívüli ellenzékben még inkább érdekelték a szélsőjobb oldali orientációjú fiatalok politikai megszervezésében. Ezt ez ideig legsikeresebben a Szabó Alibert vezette párt és mozgalom tudta megoldani, amely a szkinhed utcai erőszakot a félliberális tüntetések és más tiltakozások révén „levezeti”.

Az Antall-kormányzatból, illetve pártjaiból kivált politikai személyiségek és csoportok egy részének a szélsőjobbal voltak bizonyos kapcsolatai, a Horn-kormány pártjai pedig a jogvédők irányában elkötelezett politikai szövetségesek, és egyértelműen elutasítják a rasszista motiváltágú erőszakot. A változások a rasszista erőszakkal kapcsolatos törvényhozás, a jogalkalmazás és rendészeti munka jellegének változásaiban is megmutatkoznak. Míg 1992-ben a köztársasági elnök október 23-ai beszédének megzavarása kapcsán a szkinhedek bizonyos politikai háttérrel rendelkeztek, amely egyes találgatások szerint a kormányzati szféráig terjedt, ugyanez a szociálliberális kormányzatnál legfeljebb a jogvédő, antirasszista szervezetek oldalán képzelhető el. A két nagy politikai koalíció támogatása révén a rasszista és az antirasszista mozgalmak konfliktusa a politikai konfliktusok arénáján belül ritualizált és intézményesített formákat öltött a rendszerváltás után Magyarországon.

Akcióformák és stratégiák

A különféle politikai mozgalmakban a mobilizációs stratégiák közös eleme a tiltakozás mozzanata. A közvetítő, a demonstratív, esetleg kényszerítő jellegű politikai tiltakozó akciók a mozgalmak működésének sajátos „erőforrásai”. Eltérően a politikai pártoktól, amelyek céljaik elérésére a választók támogatását kívánják megszerezni, a mozgalmak sajátossága Lipsky (1968) amerikai kutató szellemes megállapítása szerint a „tiltakozás mint erőforrás” bevetése. Ennek megszervezésére szolgálnak a különböző mobilizációs kampányok, amelyeknek a jellegét a kifizűtt célok, a választott akcióformák és a mozgósító szervezetek sajátosságai határozzák meg.

A tiltakozás mint erőforrás felhasználása az összes mozgalmakat jellemzi, de ezen belül eltérő a megválasztott stratégiák és az akcióformák jellege és a mozgalom tiltakozási kultúrájában elfoglalt helye. Joachim Raschke (1985:294) hamburgi politológus az intézményekhez való viszony és a cselekvés hatásainak orientációja alapján tartja összehasonlíthatónak a különféle mozgalmak akcióformáit.

	intermedier	demonstratív	direkt-kényszerítő
intézményes	x	x	-
többdimenziós	x	x	x
intézményellenes	-	x	x

Raschke a mozgalmi akcióformák között az intézményes kereteken belül elhelyezkedőt, illetve az intézményeken kívülit, sőt a velük ellentétes, ellenük irányulót állítja egymással szembe tiszta típusokként, azonban megengedi többdimenziós akcióformák esetében a két típus keveredését. A társadalmi mozgalmak politikai tiltakozását többnyire a két tiszta típus keveredése, a többdimenziós akcióformák jellemzik. Adott mozgalom eltérő konfliktustípusokban eltérő, intéz-

ményes és intézményellenes akcióformákat alkalmazhat, sőt kombinálhatja is őket egymással ugyanazon konfliktusban kifejtett tiltakozásaiban, például a konfliktus eszkalálódása, avagy az intézményes akcióformák lehetőségeinek kimerítése után, illetve hatástalanságuk esetén. Vannak persze egyfelől az intézményes formákkal nemigen párosítható, intézményellenes akcióformák, mint például a terrorizmus, másfelől olyan mozgalmak, amelyek határozottan elutasítják az intézményellenes akciókat. A legalitás-intézményesség tekintetében nagy különbségek lehetnek aközött, ahogyan azt a mozgalmak, illetve a hatóságok vagy az alkotmány értelmezik, ami az akcióformák extern és intern felfogása közötti ellentmondásokhoz és ellentétekhez vezethet.

Az intézményes, az intézményellenes és a többdimenziós akciókat magában foglaló mozgalmi stratégiákat Raschke három akcióforma kombinációjával írja körül. Az intézményes stratégiák közvetítő és demonstratív akcióformákat alkalmaznak, de nem használják fel a direkt-kényszerítő formákat. A közvetítés a mozgalmak és az intézmények között többféle formát ölthet (alírásgyűjtés, petíciók, tárgyalás, informálás). A demonstratív akcióformák a szélesebb nyilvánosság számára tartalmaznak „üzenetet” a mozgalom céljairól, ideológiájáról, értékeiről, amelyeket minél szélesebb körben tudatosítva igyekeznek nyomást gyakorolni a közvéleményre célja elérése érdekében (például Greenpeace-akciók). A direkt-kényszerítő akcióformák a közvetlen célelérést avagy az arról való tárgyalások kikényszerítését szolgálják, és a mozgalom ellenfeleit vagy a szélesebb társadalmi-politikai környezetet, sokszor az államhatalmi-államigazgatási szerveket kényszerítik valamilyen tevékenységnek a végrehajtására, vagy pedig a túrésére (például a bombariadós fenyegetés avagy az ülősztrájkos blokádnál a direkt kényszerítést kombinálhatja a demonstratív hatással).

Az intézményes kereteken belül maradó mozgalmi stratégiák az intermedier és a demonstratív akcióformákat ötvözik, az intézményellenes stratégiák a demonstratív és a direkt-kényszerítő formákat kombinálják. A többdimenziós stratégiák mindhárom akcióformát tartalmazhatják, mint például a taxisblokádnál történt.

A fenti sémát igyekszünk a szkinhedek és a jogvédő ellenmozgalom akcióformáinak és stratégiáinak elemzésében kamatoztatni.

a) A szkinhedek egyértelműen intézményellenes stratégiát folytattak a kommunista rendszerben. A rendszerváltás után olyan többdimenziós stratégiára tértek át, amelyben egyaránt helyet kaptak az intézményellenes erőszakcselekmények és a szövetségek a politika olyan aktoraival, amelyek nyitottak voltak irányukban. Felhasználják céljaikra a szólás- és a gyülekezési szabadság nyújtotta lehetőségeket, kiadványokat jelentetnek meg, találkozókat, fesztiválokat, gyűléseket szerveznek. Az intézményes akcióformák megjelenésével és stabilizálódásával párhuzamosan csökken az intézményellenesnek tekinthető erőszakos tiltakozások száma. A demonstratív akcióformákon belül különösen a tüntetéseket tudja jól felhasználni a legali-

tás határain mozgó Szabó Albert-féle csoportosulás arra, hogy a tüntetések körüli kisebb szabályszegésekkel integrálja a szkinhedek provokatív potenciálját. A csoport akciói politikai, jogi és publicisztikai vitákat kavarnak, de többnyire a legalitás határai mentén maradnak. A szkinhedek és az általuk támogatott szervezetek továbbra is többdimenziós stratégiát követnek, hiszen nem tűnnek el erőszakos cselekményeik, bár azok száma csökken, és megerősödik a félig-meddig intézményesített aktivitásuk (vö. az 1. táblázatot és ábrát a szkinhed erőszak időbeli megoszlásáról a 2. táblázattal és ábrával a szkinhed tiltakozások időbeli megoszlásáról). A „kalkulált normaszegés” stratégiája jellemzi a Szabó Albert-féle mozgalmat: a totalitárius szimbólumok helyett „új” formákat felmutatva, a nagyobb jobboldali csoportok – mint a MIEP – tüntetéseit megzavarva, az etnikai csoportokat sértő, ellenük uszító szövegeket némileg szalonképebben prezentálva, egyszerre igyekszik provokáció révén felhívni magára a figyelmet a médián keresztül, ugyanakkor, ha lehet, kivédeni a rendőreinek beavatkozását. A szólás- és gyülekezési szabadságot saját céljaikra kihasználva a szélsőjobboldali aktivisták olyan ártatlan áldozatok képeiben igyekszenek feltűnni, akiktől éppen a szociálliberális kormány tagadja meg a szabad megnyilvánulás jogát.

b) Az antirasszista jogvédők – így az MLKE is – az intézményes, erőszakmentes formákhoz kötődnek, a demonstratív és a közvetítő akcióformákat alkalmazzák. A kereszténydemokrata kormányzat idején nagyobb volt a demonstratív formák aránya, mivel közvetítésre kevesebb lehetőség nyílt, a szociálliberális kormányzat időszakában viszont a hatóságok és a mozgalom, illetve az érintettek közötti közvetítés funkciója erősödik, s csupán bizonyos egyedi esetekben folyamodnak demonstratív akciókhoz a jogvédők (lásd a 3. táblázaton és ábrán a jogvédők tiltakozásainak időbeli megoszlását). Ugyanakkor megjelentek a jogvédők és a rasszisták közötti direkt konfliktus lehetőségét hordozó situációk. 1995 nyarán a rendőrségnek kellett beavatkoznia, hogy elkerülhetővé váljon az összecsapás a „fasisztákat” provokáló aktivistákkal (Tódor 1996:22-24). A romák esetében is megjelennek az erőszakos önvédelem reflexei a közösségüket ért támadások alkalmával. Így például 1988-ban a szkinhed támadásokról szóló hírekkel feltűzelt romák csoportja civil ruhás rendőrök gépkocsiját rongálta meg, akik éppen az ügy felderítése végett járták a környéket (Szántó 1988:208-211). A romák és a szkinhedek között egyes szórakozóhelyeken, lakónegyedekben támadt csetepaték is nemegyszer utcai harcokba torkolltak, például Egerben és Gyöngyösön, ahol a romákkal szembeni atrocitások miatt 1993-ban és 1994-ben két nagy romatüntetés megszervezésére került sor. Az idegenek körében is megjelent az erőszak alkalmazása az áldozatok részéről. 1992-ben a legerősebb szkinhed támadási hullámat egy nigériai által elkövetett késelés váltotta ki: halálosan megsebesítette az öt támadó fiatal magyar szkinhedet. Mindenesetre az utcai harcok eszkalálódását eddig a rendőri beavatkozások – például az 1993-as egri romatüntetésnél a szkinhedek kis csapatának előállítására – révén el lehetett

kerülni. (A politikai szubkulturák közötti utcai harcok intézményesüléséről és ritualizálódásáról lásd della Porta 1991.)

Összefoglalva, a szkinhedek stratégiája Raschke kategóriái szerint a tisztán intézményellenestől a többdimenziós irányában fejlődött. Az antirasszista jogvédők mozgalma ugyan önértelmezése szerint erőszakmentes és intézményes, de az érintettek önvédelme során, illetve bizonyos radikális csoportok akcióiban sor került erőszakos formák alkalmazására is. A jogvédők és az őket támogató többség, valamint a demokratikus politikai erők azzal az ördögi körrel találják szembe magukat, hogy mennyiben igazolható, ha a demokratikus és erőszakmentes konfliktusmegoldást intézményesítő rendszer az erőszakmentességet alkalmazza az erőszakot tanúsító, a pluralista rendszer alapjait megkérdőjelező kisebbséggel szemben?

A társadalmi-politikai ellenőrzés

A hatóságok társadalmi-politikai ellenőrzést gyakorolnak a területükön megjelenő mobilizációk és tiltakozások felett. Raschke (1985:359–363) a totalitárius-autoriter rendszerekre jellemző „elutasító”, valamint a demokratikus-plurális rendszerekben alkalmazott „szelektív kontroll” típusú ellenőrzést állította szembe egymással. Az első típus, amelybe a kommunista rendszerek is tartoztak, megkísérel megakadályozni minden, nem a rendszer vezérlőpultjától kiinduló mobilizációt és tiltakozást, bármiféle irányultságú legyen is. A demokráciák viszont értékeik révén „megszűrjük” az elutasítással sújtott és az engedélyezéssel avagy a támogatással tolerált és segített kezdeményezések körét. Az ellenőrzés eszközei változatosak: alkotmány, büntetőtörvények, a büntetőeljárás és a bűnüldözés, a közrendfenntartás szabályozása, a rendőrség stratégiái, a titkosszolgálatok működése, különféle pozitív és negatív szankciók, amelyeket a hatóságok a civil szférával szemben gyakorolhatnak. A továbbiakban csak címszószerűen említünk meg néhány alkotmányjogi és büntetőjogi szankciót, illetve alkalmazási stratégiát, amelyeket a Magyar Köztársaság gyakorolt és gyakorol az idegenellenes erőszakkal szemben. A szkinhedek a kommunista rendszerben teljes elutasítással találkoztak, bár a bíróságok a fiatalokú elkövetőkkel szemben ekkor sem alkalmazták a büntetőtörvények teljes szigorát. Az 1988-as ügyekkel kapcsolatosan elítéltek többsége pedig az új rendszer kezdetén gyakorolt közkegyelemben részesült. A demokratikus rendszerben az alkotmánybíróság és a parlament az izgatással kapcsolatos régi büntetőszabályok átalakításával eltörölte azokat a törvényhelyeket, amelyeket a szkinhed erőszakkal szemben korábban alkalmaztak. Viszont erőteljesen megnövekedett a rasszista motivációjú erőszakcselekmények száma, amelyekre a BTK 136. paragrafusát lehetett – és jogdogmatikai szempontból kellett is volna – alkalmazni (Bócz 1993),

azonban a fiatalok bünelkövetők további kriminalizálásának elkerülése érdekében a bíróságok eltekintettek az igen kemény szankciók kiszabásától. A néhány évig tartó jogi és politikai vita a rasszista erőszakcselekmények elleni szankciók kérdéséről bizonyos jogi szabályozási igényt fogalmazott meg, és egy időre csökkentette a rizikót az elkövetők számára. A büntetőjogszabályok gyors változása, a jogi-politikai vita következtében a bűnüldöző szervek elbizonytalanodása, a cselekmények politikai jellege átmenetileg csökkentette az ilyen erőszakcselekmények szankcionálásának esélyét, illetve a szankciók súlyát. Ez a bizonytalan helyzet a társadalmi-politikai ellenőrzés normái és alkalmazásuk gyakorlata révén részben hozzájárulhatott – más tényezőkkel együtt – a rasszista erőszakcselekmények számának átmeneti megnövekedéséhez. A hosszan tartó bizonytalanságból talán kiutat jelent a köztársasági elnöknek az a javaslata, amelyet a parlament 1996. III. 12-én fogadott el a büntetőtörvénykönyv módosítására, s amely új cikkelyeket iktatott be az etnikumokkal szembeni propaganda, izgatás és gyűlöletkeltés, valamint erőszak büntetésére. Az új jogszabályok gyakorlati alkalmazása egyelőre még nem tekinthető át, mindenesetre céljuk a korábban a nemzetközi normákon alapuló, de nem alkalmazott súlyos büntetési tételek, illetve az eltörölt izgatási tényállás között kialakult jogi vákuum kitöltése lenne.

A szkinhedek politikai intézményesedésével kapcsolatos másik büntetőjogi és bűnüldözési problémakört az 1993-ban meghozott jogszabály rendezte, amely tiltja a jobb- és a baloldali totalitárius szimbólumok nyilvános használatát. Gyakorlati bizonytalanságok azonban bőven vannak, mint azt a Szabó Albert-féle csoportok megnyilvánulásainak megítélésével kapcsolatos jogi-politikai viták tükrözték 1995/1996-ban, amikor a közvélemény egy része nehezen tudta feldolgozni azt a problémát, hogy a jogállamnak saját szabályait betartva kell fellépnie azokkal szemben is, akik e szabályokat nem tartják tiszteletben.

Diagnózis és/vagy terápia?

A nemzetközi szakirodalom is kevésbé foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen problémákat vet fel az a szituáció, amikor „rút”, nemdemokratikus vagy éppenséggel antidemokratikus mozgalmakkal és politikával kell foglalkoznia a társadalomtudományi kutatásnak (Diani-Segne 1996; Marsh-Wickham 1996). Mind a kommunista rendszerben, mind a liberális és baloldali orientációjú társadalomtudósok esetében szinte kötelező az ilyen csoportok elemzésekor a kritika és elutasítás – különböző formáikban és intenzitással. Vajon segíti-e az efféle „politikai korrektség” politikai vagy etikai kényszere a társadalomtudományi elemzést?

A deviancia-kutatások, a bűnözéssel és a társadalmi normák megsértésével kapcsolatos vizsgálódások a „megértés és magyarázat” kettős követelményét támasztják a kutatók számára, még akkor is, ha

ezeknek a kutatásoknak nyilvánvalóan az a céljuk, hogy a problémákat vagy negatív társadalmi következményeiket felszámolják, vagy minimálisra csökkentsék. A diagnózis és a terápia funkcióinak azonban elkülönült szakaszokban, más-más módon kell érvényesülniük a kutatásban és a terapeutikus motiváltságú társadalmi cselekvésekben. A diagnózis szempontjából a skinhead rasszista erőszak és a jogvédők mobilizációi a mezgalmi szektornak egymással interaktív kapcsolatban álló sajátos szegmensei, amelyek nem „jobbak” vagy „rosszabbak” egymásnál, azonban mihelyt a nevelők, a jogalkalmazók, avagy a különböző szintű döntéshozók terapeutikus szempontjai érvényesülnek, akkor a demokratikus jogállam értékei világosan elhatárolják egymástól egyfelől az erőszakmentes jogvédőket, mint a demokratikus konszolidáció támogatóit, másfelől az idegenellenes erőszak alanyai mint a demokratikus rendet destabilizáló, a kulturális és jogi normákat megszegő, deviáns személyeket és csoportokat. A diagnózisnak és a terápiának azonban nem szabad „összecszúzni”, mert akkor a társadalomtudományi megértés és magyarázat lehetősége nagymértékben csökken vagy akár teljesen megszűnik – akkor is, ha mégoly evidens a terápia szempontrendszere.

HIVATKOZÁSOK

(Rövidítés: *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* = *FJ NSB*)

- Aktuelle Aspekte des Rechtsextremismus*. 1994. Bonn: Bundesministerium für Inneren
 Allen, John-Braham Lewis (eds.) 1992. *Political and Economic Forms of Modernity*.
 Cambridge: Polity Press
- Andorfer Miklós 1993. *A nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni bűncselekmények nyomozásának tapasztalatairól*. Budapest: ORFK
- Aus Politik und Zeitgeschichte*. Sonderhefte 1990/46-47; 1993/46-47; 1995/48.
- Bergmann, Werner-Rainer Erb 1994a *Eine soziale Bewegung von Rechts?*
FJ NSB, 2. 80-99.
- Bergmann, Werner-Rainer Erb 1994b *Probleme der Kategorisierung des modernen
 Rechtsextremismus*. *FJ NSB* 4, 26-35.
- Beyme, Klaus von (ed.) 1988. *Right Wing Extremism in Western Europe*.
 London: Frank Cass
- Bócz Endre 1993. *A skinhead ügyek*. Budapest: ORFK
- Brown, Archie (ed.) 1984. *Political Culture and Communist Studies*.
 London: MacMillan
- Butterwege, Christoph 1993. *Rechtsextremismus als neue soziale Bewegung?*
FJ NSB, 2, 17-25.
- Butterwege, Christoph 1994. *Mordanschläge als Jugendprotest*. *FJ NSB*, 4, 35-42.
- Cigánylét*. 1991. Budapest: MTA PTI
- Csepeli György 1995. *Európai és nemzeti*. In Gázsó-Stumpf 1995. 139-156.
- della Porta, Donatella 1991. *Die Spirale der Gewalt*. *FJ NSB*, 2, 53-63.

- Diani, Mario-Sandro Segre 1996. The Analysis of Contemporary Right Wing Movements. *Új Rendészeti Tanulmányok* 2.
- Diani, Mario-Hein Anton van der Heijden 1994. Anti-Nuclear Movements Across States In: Helena Flam (ed.) 1994. *States and Anti-Nuclear Movements*. Edinburgh: Edinburgh U. P., 355-383.
- Egyed Albert 1993. Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: DKKA, 293-304.
- Gábor Kálmán (szerk.) 1992. *Civilizációs korszakváltás*. Szeged: MHIKT
- Galtung, Johan 1975. *Strukturelle Gewalt*. Hamburg: Rowohlt
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood Ill. Dorsey P.
- Gamson, William A.-David Meyer 1995. Framing of Political Opportunities. In: John D. McCarthy et.al. *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge U.P.
- Gazsó Ferenc 1995. Nemzedéki. In: Gazsó-Stumpf 1995. 90-110.
- Gazsó Ferenc-Stumpf István (szerk.) 1995. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló
- Gress, Franz-Hans-Gerd Jaschke-Klaus Schönekeas 1990. *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Gurr, Ted R. (ed.) 1980. *Handbook of Political Conflict*. London: The Free Press
- Halmi Gábor 1990. *Az egyesülés szabadsága*. Budapest: Atlantisz
- 1994. *A véleményszabadság határai*. Budapest: Atlantisz
- Heiland, Hans-Günther-Christian Lüdemann (Hrsg.) 1996. *Soziologische Dimensionen des Rechtsextremismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Heitmeyer, Wilhelm (ed.) 1994. *Das Gewalt-Dilemma*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hirschmann, Albert O. 1970. *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge Mass
- Jahrbuch Extremismus und Demokratie*. Band 1-7. Baden-Baden: Nomos
- Jobboldali radikalizmus tegnap és ma*. 1993. Budapest: Politikátörténeti Intézet
- Jönnék? Mennek? Maradnak?* 1994. Budapest: MTA PTI
- Kéri László 1995. A politikai szocializáció. In: Gazsó-Stumpf 1995. 122-139.
- Koopmans, Ruud 1995. *Explaining the Rise of Racist and Extreme Right Violence in Western Europe*. Berlin: WZB FS; III-95-101.
- Koopmans, Ruud-Jan Willem Duyvendaak 1991. Gegen die Herausforderer. *FJ NSB*, 2, 17-31.
- Kowalsky, Wolfgang-Wolfgang Schroeder 1994. Rechtsextremismusforschung. *FJ NSB*, 4, 65-76.
- Kowalsky, Wolfgang-Wolfgang Schroeder (eds.) 1994. *Rechsextremismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Kriesi, Hanspeter et. al. 1995. *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL
- Kühnel, Wolfgang et. al: 1994. Soziale Netzwerke und Gruppenprozesse. *FJ NSB*, 4, 42-54.
- Ladányi János 1989. A lakásrendszer és a cigány. *Valóság*, 8, 73-90.
- 1991. A miskolci gettóügy. *Valóság*, 4, 45-54.
- Laki László: Ifjúsági munkanélküliség. In: Gazsó-Stumpf 1995. 70-90.
- Lang, Kurt-Gladys Engel Lang 1968. Racial Disturbances as Collective Protest. *The American Behavioral Scientist* (Vol. 11.) 4, 11-13.
- Lipset, S. Martin 1983. *Political Man*. London: Heinemann (Magyarul: *Homo Politicus*. Budapest: Századvég, Osiris. 1996.)
- Lipsky, Michael 1968. Protest as a Resource. *American Political Science Review*, (Vol.62.) 4, 1144-1159.

- Lo, Clarence Y. H. 1982. Countermovements and Conservative Movements. *Annual Review of Sociology*, (Vol. 8.) 107–134.
- Marcuse, Herbert 1982. Repressive Toleranz. In: Wolff Robert P. et. al. *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 92–127.
- Marsh, Michael–James Wickham 1996. New Social Movements on the Right? *Új Rendészeti Tanulmányok*, 2.
- Martin Luther King Egyesület 1995. Tájékoztató. Budapest: MLKE
- McAdam, Doug 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago: The Univ. of Chicago P.
- Merkl, Peter H.–Leonard Weinberg (eds.) 1993. *Encounters with the Contemporary Radical Right*. Boulder: Westview
- Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. 1992. Budapest: MTA PTI
- Misztal, Bronislaw–Craig J. Jenkins 1995. The Politics of Protest. In: Craig J. Jenkins–Bert Klandermans (eds.) 1995. *The Politics of Social Protest*. Minneapolis: Univ. of Minnesota P. 324–341.
- Neidhardt, Friedhelm–Dieter Rucht 1993. Auf dem Weg in die Bewegungsgesellschaft? *Soziale Welt* 305–326.
- Noszka Gábor 1992. *Jelentés a skinhead jelenségről*. Budapest: ORFK
- Oberschall, Anthony 1970. Group Violence. *Law and Society Review*, 61–92.
- 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice
- 1993. *Social Movements*. London: Transaction
- Ohlemacher, Thomas 1994a. Schmerzhaftes Episoden. *FJ NSB*, 4, 16–26.
- 1994b. Public Opinion and Violence Against Foreigners in the Reunified Germany. *Zeitschrift für Soziologie* (Jg.23.) 3, (Juni) 222–236.
- Praag, Philipp van jr, 1992. *The Velvet Revolution*. Publikálatlan kézirat. Amszterdam
- Rác József 1995. Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúra. In: Gázsó–Stumpf 1995. 8–46.
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rechtsextremismus als soziale Bewegung? 1996. *Sonderheft Berliner Debatte -Initial*, 1.
- Rucht, Dieter 1991. Das Kräftefeld soziale Bewegungen, Gegenbewegungen und Staat. In: *FJ NSB*, 2, 9–17.
- Sárközi Judit 1994. *Kopaszok*. Budapest: Educatio
- Stewart, M. Sinclair 1993. *Az oláh cigány identitás*. Budapest: T-Twins
- Stumpf István 1995. Ifjúság. In: Gázsó–Stumpf 1995. 110–122.
- Szabó Máté 1995. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában. *Politikatudományi Szemle*, 4. 51–79.
- Szakolczai Árpád–Heltai Péter 1989. Erőltetett modernizáció és tolerancia. *Valóság*, 4.
- Szántó Gábor 1988. *Bőrfejük*. Budapest: Népszava
- Tanulmány a skin-head jelenségről*. 1993. Budapest: ORFK, 26–124
- Tarrow, Sidney 1989. *Democracy and Disorder*. Oxford: Oxford U. P.
- Kollektives Handeln. 1991. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 43, 647–670.
- 1994. *Power in Movement*. Cambridge: Cambridge U. P.
- 1995. The Europeanisation of Conflict. *West European Politics*, 2, 223–252.
- Tájékoztató jelentések az új típusú ifjúsági csoportosulásokról, a skin-head jelenségről. 1992. Budapest: ORFK.
- The Skinhead International: a World-Wide Survey of Neo-Nazi Skins*. 1995. New York: Anti-Defamation League

- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tódor János. 1996. Hungaristák. *Mozgó Világ*, 3, 17-31.
- Vannak-e emberi jogaink?* 1992. Budapest.
- Verfassungsschutzberichte 1990-1995*. Bonn: Bundesministerium für Inneren. 1990-1995.
- Zald, Mayer N.-John D. McCarthy (eds.) 1990. *Social Movements in an Organizational Society*. London: Transaction
- Zald, Mayer N.-Bert Useem 1990. *Movement and Countermovement Interaction*. In: Zald-McCarthy 1990. 247-273.
- Zimmermann, Ekkart 1983. *Massenmobilisierung*. Zürich: Interfrom
- 1996. Protest, Collective Violence and Patterns of Mobilization in Western Europe. *Új Rendészeti Tanulmányok*, 2, 109-130.

1. táblázat

*Szkinhed támadások Magyarországon:
a Martin Luther King Egyesület és az Országos
Rendőrfőkapitányság adatainak összevetése*

	MLKE	ORFK
1991	40	1
1992	80	12
1993	13	5
1994	16	3
1995	7	1

2. táblázat

*Szkinhedek tiltakozása Magyarországon 1989–1995**

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Tiltakozások száma	0	0	1	2	2	4	0

* Forrás: 1989/95 a napisajtó tartalomelemzése (Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság)

3. táblázat

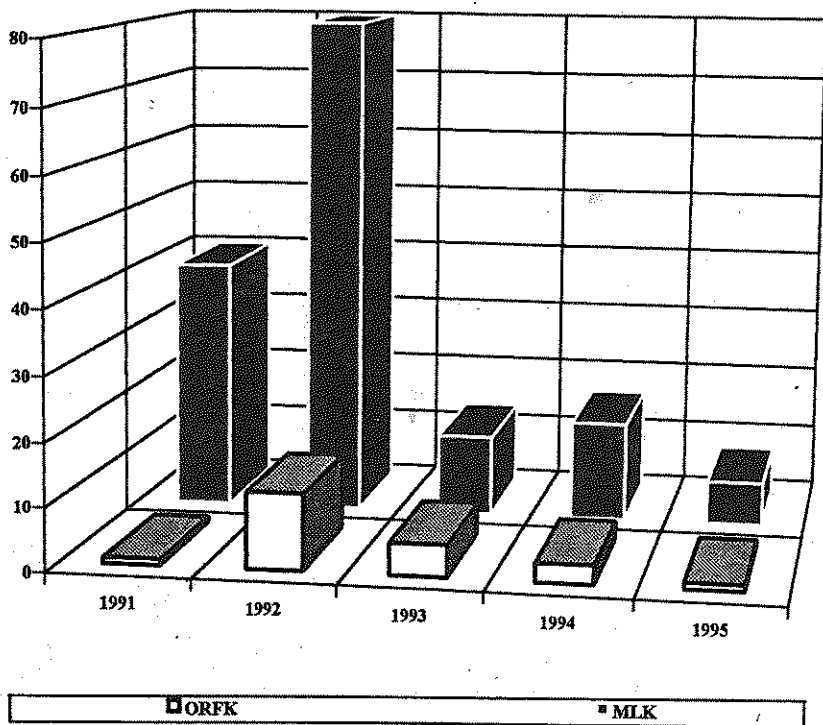
Szkinhed támadások és a jogvédők tiltakozása**
Magyarországon 1991–1995*

	1991	1992	1993	1994	1995
Jogvédők	6	9	5	3	2
Szkinhedek	40	80	13	16	7

* A szkinhed támadások adatainak forrása: Martin Luther King Egyesület

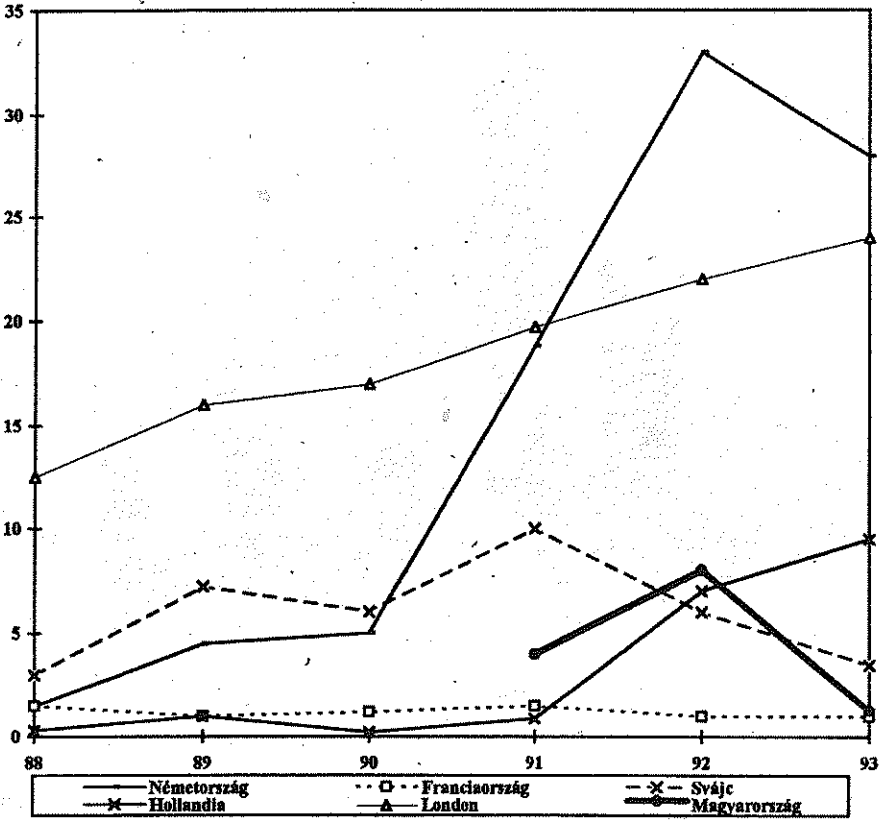
** A jogvédő tiltakozások forrása napisajtó tartalomelemzése (lásd 2. tábla jegyzete).

1. ábra
Szkínhed támadások Magyarországon: a Martin Luther King Egyesület
és az Országos Rendőrfőkapitányság adatainak összevetése

2. ábra

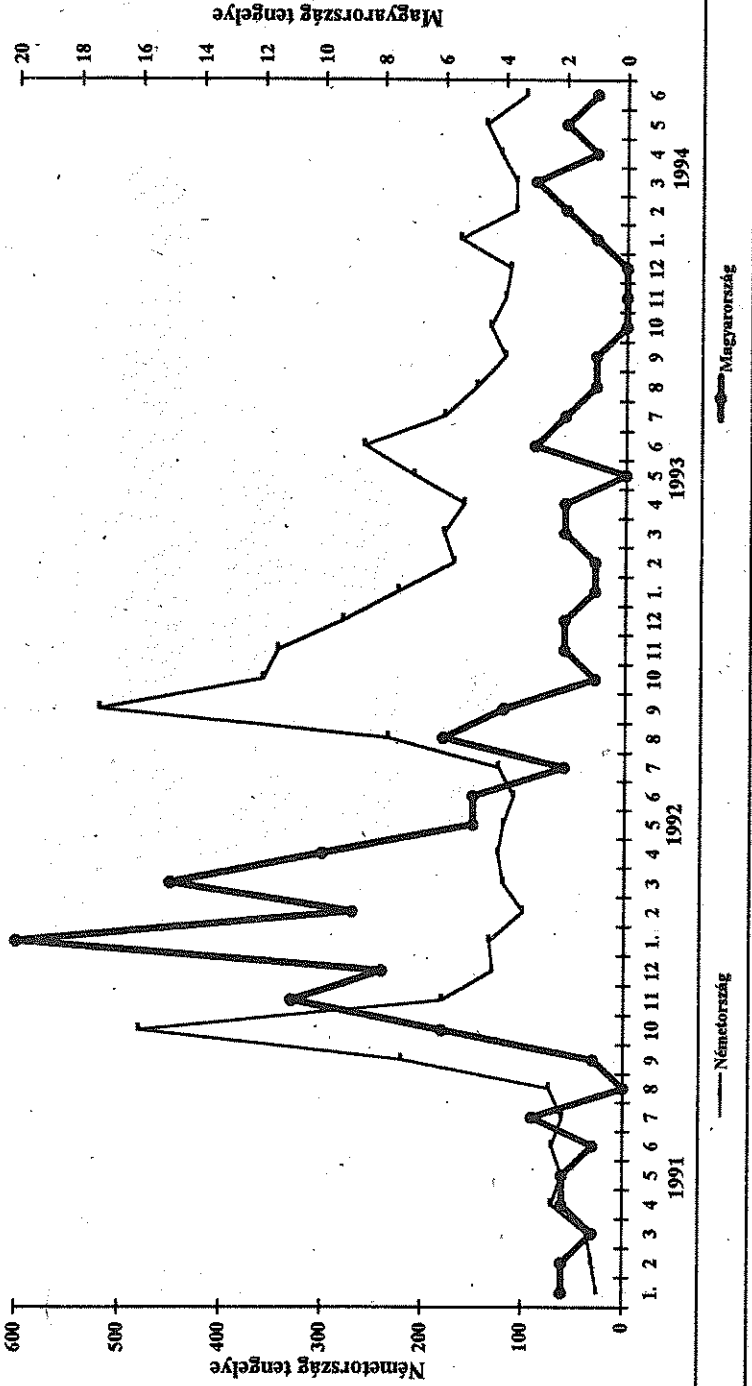
Rasszista támadások összehasonlítása Nyugat-Európában és Magyarországon (millió lakosra vetítve)

Forrás: R. Koopmans (Wissenschaftszentrum Berlin FS III 95-101. 11. o.) és Magyarországon a Martin Luther King Egyesület 1991-1993

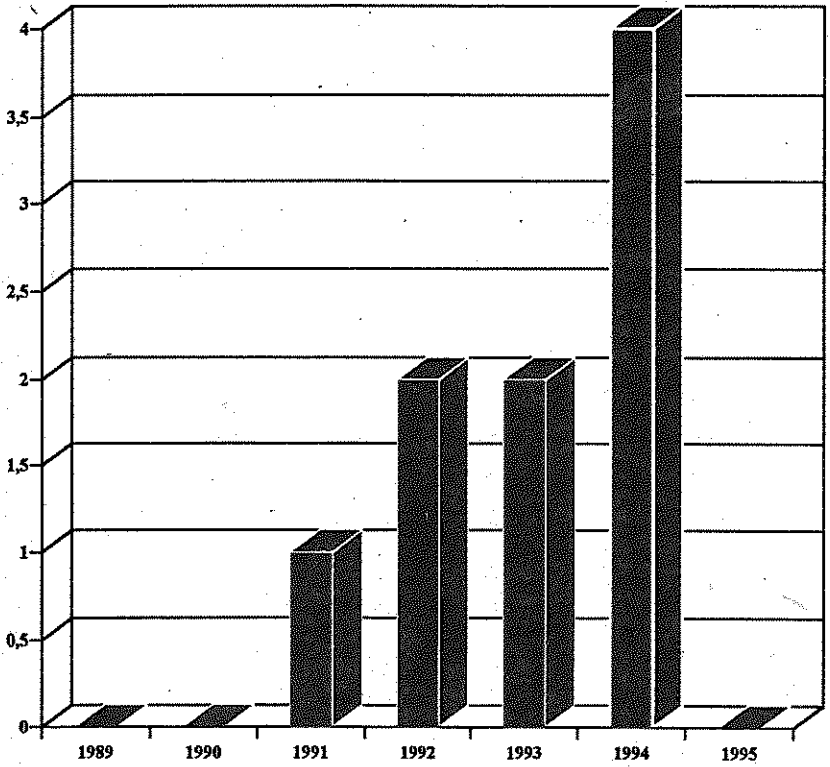
3. ábra

Rasszista támadások száma Németországban és Magyarországon 1991-től 1994 júniusáig

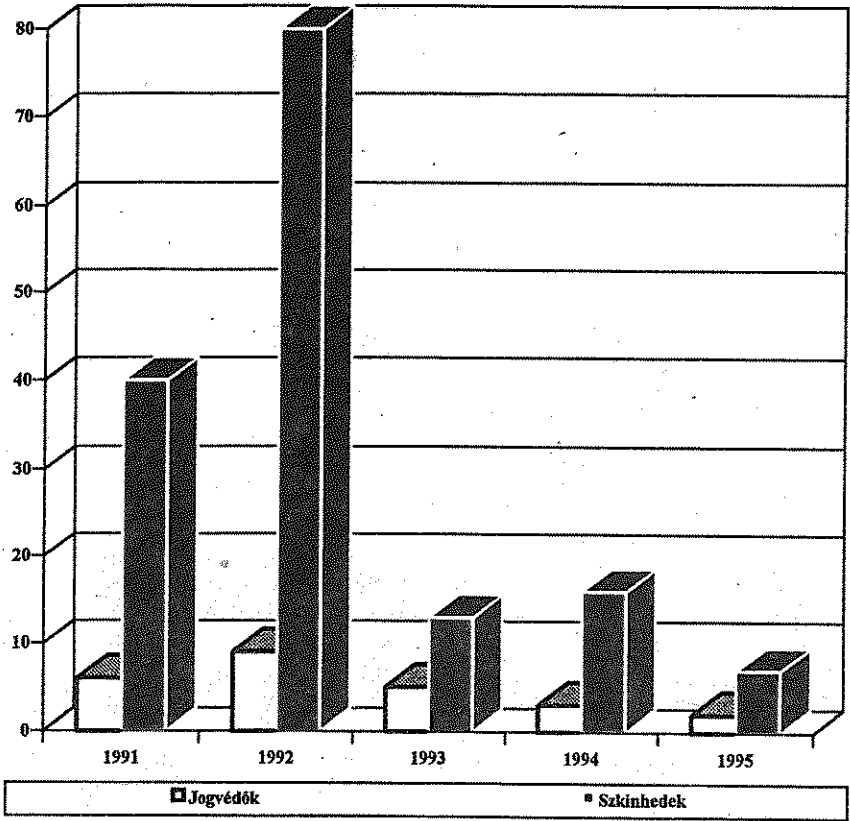

Forrás: R. Koopmans (Wissenschaftszentrum Berlin FS II 95-101, 27. o.) és Magyarországon a Martin Luther King Egyesület adatai 1991-1993

4. ábra

Szkinhedek tiltakozása Magyarországon 1989–1995

5. ábra
Színhed támadások és a jogvédők tiltakozásai Magyarországon 1991-1995

BOZÓKI ANDRÁS

Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta*

E tanulmányban egy értelmiségiek által kezdeményezett politikai tiltakozó mozgalom, a Demokratikus Charta történetét dolgozom fel, különös tekintettel a benne aktivizálódó mozgalmi értelmiség szerepére. Ebben a kezdeményezésben – amely 1991 és 1994 között létezett – számos, eltérő jellegű vagy legalábbis különféleképpen értelmezhető igény fogalmazódott meg. Ilyen igények voltak: az 1989-ben létrejött pártpluralizmusban a korábban politikailag aktív, de a politikától utóbb elforduló társadalmi csoportok revitalizálása; a részérdekeken „felülemelkedő” demokratikus konszenzus mozgalmi képvisellete; a tekintélyuralmi tendenciákkal való szembeszegülés; a részvételi demokrácia gondolatának hangsúlyozása a pártokban megjelenő, képviselati elven alapuló „elitdemokrácia” gyakorlatával szemben; a radikális jobboldallal való népfrontos szembefordulás; és végül egy lehetséges szocialista-liberális politikai szövetség kísérleti terepének megvalósítása mozgalmi körülmények között. A kezdeményezésben különböző társadalmi, kulturális és politikai célok jelentek meg, amit sokszor nemcsak a résztvevők, hanem a szervezők sem tudatosítottak.

Nem lehet itt céloom az értelmiségről szóló hatalmas nemzetközi irodalom áttekintése, hiszen pusztán az alkalmazott értelmiségdefiníciókról külön tanulmányt lehetne írni. Az értelmiségi fogalmán – S. M. Lipset meghatározását követve – „a kultúrának – tehát az ember

* E tanulmány „A politikai elit átrendeződése és az értelmiség szerepe” című T19910 számú OTKA-kutatás keretében készült.

szimbolikus világának – alkotóit, terjesztőit és alkalmazóit” (Lipset 1958:311) értem, akik körében egyaránt megtalálhatók a többnyire a status quo fenntartásában érdekelt „bürokratikus” értelmiségiek és a létező intézményi rendszertől távolságot tartó, „független” (Merton 1957:209) vagy „szabadon lebegő” értelmiségiek (Mannheim 1996:179). Szakmájukhoz és a közéleti kérdésekhez való viszonyuk szempontjából különbséget tehetünk a nyugati társadalmakra inkább jellemző professzionalizálódott értelmiségiek (*professionals*) és az elsősorban a közéleti szerepre szocializálódott hagyományosabb értelmiségiek (*intellectuals*) között. Akik ez utóbbi szerepet tartják fontosabbnak, az értelmiségieket elsősorban „az eszmékről és értékekről folytatott közéleti viták kezdeményezőiként” határozzák meg (Jedlicki 1994:104). Egyes történeti periódusokban, viszonylag elmaradott társadalmakban az értelmiség rendelkezett az „osztálytudat” vagy „rendi tudat” ismérveivel (*intelligentsia*) (Pipes 1961; Confino 1973; Szelényi 1990), de a modern, plurális társadalmakban inkább az értelmiség tagoltsága a jellemző (Zald-McCarthy 1987). Végül a politikai hatalomhoz való viszonyuk alapján megkülönböztethetjük a hatalom legitimálásában közreműködő értelmiségieket a „társadalomkritikát termelő és fogyasztó” (Hollander 1988:139) kritikai értelmiségiektől. Kritikai értelmiségnek az értelmiségnek azt a csoportját értem, amely mindenekelőtt etikai-normatív alapon viszonyul a fennálló uralmi berendezkedéshez.

Tézisem szerint – noha a Demokratikus Chartát a korábbi rendszerellenzékéből az új politikai elitbe kerülő értelmiségiek kezdeményezték a rendszerváltás után – a Charta szóvivőinek és közvetlen támogatóinak derékhadát már a velük összefogó, s a mozgalom révén kritikai értelmiségivé szocializálódó médiaértelmiség alkotta. A Demokratikus Charta története sajátos igazolása annak a mozgalomszociológiai tételnek (Eyerman-Jamison 1991:94–119), amely szerint a mozgalom, mint kognitív praxis, maga is olyan társadalmi tanulási folyamatnak tekinthető, amely lehetőséget kínál a kritikai értelmiségi szerep elsajátítására. Úgy vélem, a Demokratikus Charta története – a disszidencia és a rendszerellenzéki korszaka után – egy újabb kritikai értelmiségi magatartás, a mozgalmi értelmiségi szerep elsajátításának története. Mivel azonban ez a szerep a demokráciában nem állandósítható, a demokratikus ellenzék „hosszú menetelése” helyébe a Demokratikus Charta „rövid tanfolyama” lépett, ahol a résztvevők elsajátított tudása „mobilizálható forrást” jelenthet számukra a jövőben.

Tanulmányomban – amely a Charta által kibocsátott dokumentumok, illetve a Chartáról szóló sajtóanyag feldolgozásán és elemzésén, továbbá a főbb szereplőkkel folytatott interjúkon alapul – a mozgalom eltérő, sokszor belső konfliktusokkal terhes jellegzetességeit kísérlem meg értelmezni. Írásom egy korábbi tanulmányomhoz (Bozóki 1994) kapcsolódik, amely a magyar értelmiségnek a rendszerváltásban betöltött szerepét átfogóbb szempontból vizsgálta.

1. A DEMOKRATIKUS CHARTA LÉTREJÖTTÉNEK OKAI

A szabaddemokraták és a liberális értelmiség

Az 1989-es fordulat egyik elindítójának tartott magyar kritikai-ellenzéki értelmiség reprezentatív pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) az 1990-es első szabad választások után a parlamenti ellenzékbe szorult. Magyarországon olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelynek nagy részét nem csupán az 1956–89 között fennállt Kádár-rendszerrel tevőlegesen is szemben álló csoportok alkották, hanem főként azok, akiknek a Kádár-rendszerben legfőbb stratégiájuk a túlélés volt. Értékrendjükben közelebb álltak a prekommunista Magyarországhoz: annak tradicionális, az állami beavatkozást fenntartani igyekvő „úri középosztályi” politikájához. Az SZDSZ értelmiségi vezetésében – jó részük a diktatúra korábbi demokratikus ellenzékéből került ki – igen hamar felmerült annak lehetősége, hogy a pártnak a *kormány* ellenzékéből esetleg ismét a *rendszer* ellenzékévé kell válnia. Úgy értékelték, hogy a Magyar Demokrata Fórum által dominált, 1990-ben hatalomra jutott kormány központosító törekvései, valamint az MDF radikálisainak retorikája egy új „nómenklátúra” kiépítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez és egy színleg demokratikus, de valójában félig tekintélyelvű rendszer megszilárdulásának igazolásához vezethet. Hogy a rendszerellenzéki gondolata újból felvetődött, az egyúttal azt is jelezte: az 1989–90-ben még átütően sikeres értelmiségi csoport (Böröcz 1992) ellenzékbe kényszerülve nehezen találja helyét nemcsak az új rendszerben, hanem a hirtelen kialakult politikai elitben is. Az SZDSZ tagsága és a közvélemény egy része nem értette, hogy az 1989–90-ben éles anti-kommunista retorikával sikereket arató párt, miért csak az intézményes – és kevésbé a személyi – változtatásokra koncentrált. Az SZDSZ vezetésével szemben ellentmondó igények fogalmazódtak meg: voltak, akik – elsősorban a taxisblokád idején tanúsított magatartása miatt – túl radikálisnak tekintették, mások viszont – az „igazságtételi” követelésekkel való szembefordulása miatt – éppen az egykori radikálizmustól való eltávolodással vádolták. 1991-ben a korábbi szimpatizáns értelmiség elfordult a párttól, az SZDSZ népszerűsége csökkent, a párt élén vezetőváltás következett be.

Az egykori demokratikus ellenzék politikai örököseit az is hátrányosan érintette, hogy 1989-es ellenfeleik, az akkor még a kommunista párt (MSZMP) tagjaiból álló „új technokrácia” képviselőinek jelentékeny része – bár többnyire nem az élvonala – betagozódott az új hierarchiába, s viszonylag könnyen kapcsolatot talált az „új burzsoázia” lassan megjelenő első képviselőivel. Több elemző szerint belőlük alakult ki az „új klientúra” (Szalai 1994). Legfőbb politikai ellenlábasuk, a kormánykoalíciót vezető MDF ugyan programjában még a „tulajdonos gazdák Magyarországot”, a nemzeti középosztály és nemzeti burzsoázia megteremtését hirdette meg, de – látva, hogy ez rövid távon lehetetlen – súlyos belső politikai harcok után kiegye-

zett a Kádár-rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő befolyású technokrácia másodvonalbeli csoportjaival; másrészt radikális populistáinak nyomására eredeti programját más területeken meglehetősen militáns módon igyekezett végrehajtani. Ingadozott a polgárosodás megengedő és a polgárcsinálás beavatkozó módszerei között, nemegyszer váltogatva a kettőt. Az 1989-es „politokrácia” ellenzéki részének mozgásterét fokozatosan beszűkült a politikában.

Az ellenzéki értelmiség a nyolcvanas években egyfajta „mozgalmi” életformát élt, s függetlensége képessé tette arra, hogy a Kádár-rendszer legkövetkezetesebb bírálójává váljék. Ez a csoport volt az, amely kiállásával mintául szolgált a magyar újságíró-társadalom számára az átmenet idején. 1989 őszén sikerrel tudta mozgósítani a társadalmat a kommunista párt privilégiumainak eltörlésére, és a hatalmon lévők által eltervezett idő előtti elnökválasztást sikeres népszavazás kikényszerítésével akadályozta meg. 1990 októberében nyíltan támogatta az áremelések nyomán kirobbant taxisblokádot, s ezzel szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a blokádban résztvevőkkel szemben (Bozóki-Kovács 1991:115). A demokratikus ellenzék a nyolcvanas években képes volt arra, hogy az általa létrehozott és meglehetősen izolált politikai nyilvánosságban zárt keretek között, de autonóm módon helyettesítse a hiányzó, tocqueville-i értelemben vett politikai társadalmat az állam és a társadalom között. 1988-ban, a politikai változás kezdetén először nem pártszerű politikai szervezetet hozott létre, hanem a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, abból a célból, hogy koordinált együttműködést teremtsen a civil társadalom politikailag aktívan, de informálisan működő alternatív csoportjai között. E csoportok egy részében az „alternatív” jelző részben megfelelt a nyugati alternatív nézetrendszernek, más részüknél azonban a politikai ellenzékiesség megfogalmazásának „puhább”, nem explicit formája volt (Szabó 1993). Bár a Hálózatból létrejött az SZDSZ, annak vezetői sokáig megtartották „mozgalmi” attitűdjüket, s az új párt mérhetően addig volt sikeres, amíg a politikát értelmezni tudta a mozgalmi dimenzióban. Erre pedig utolsó lehetőségként a taxisblokádot kínálkozott. Sem a „rendszerellenzékiesség”, sem pedig a kormányzás átvételére bejelentett igény ebből a szempontból nem volt hatékony, mert a társadalmat nem tudta megragadni a „mozgalmi” metszetben. A politikai elit lassú professzionalizálódása és bürokratizálódása egyre kevesebb teret hagyott a kritikai értelmiségi attitűd korábbi megjelenési formáinak. A pártvezetés fájdalmas veszteségként élte át, hogy a helyzet megváltozott, s a párt értelmiségi holdudvarának jelentős része kiábrándult a politikából. A parlamentáris demokráciában a körülmények mintegy kikényszerítik az áttérést az antipolitikus nyelvezetről a kifejezetten politikus nyelvhasználatra (Garton Ash 1991). Mind a pártvezetés, mind pedig a liberális értelmiség elégedetlen volt a kialakult állapottal, mert úgy érezték, hogy az 1989-ben általuk oly sikerrel képviselt elvek szétforgácsolódnak, s áldozatául esnek a „restaurációs forradalmiság” hatalmi törekvéseinek.

A kritikai értelmiség és a sajtó

Az 1990-es választások után a mindössze két évvel korábban felszabaduló sajtó jelentette az egyik legfontosabb mozgásteret a korábbi kritikai értelmiség számára. Szinte soha nem jelent meg annyi érdekes tanulmány magyarországi folyóiratokban, mint ekkor, a cenzúrára és öncenzúrára épülő korábbi rendszer bukása után. Ám az értelmiségiek nagyobb része mégsem elsősorban a folyóiratokat, hanem a napilapokat olvasta és a televízió politikai műsorait nézte. A „kritikai beszéd kultúrája” (Gouldner 1979) dominálta a közügyekről való vitákat, az értelmiség a lázas átpolitizáltság állapotában élt (Konrád-Szelényi 1992).

A sajtó nagyobb része – miként az értelmiségiek – érthető módon, egyfajta morális forradalomként élte át az 1988–89-es felszabadulást. Az újságíró szakma egyrészt radikálisan megfiatalodott, másrészt a régiek is igyekeztek megújulni, elfelejteni a korábbi évtizedek behódoló gyakorlatát. Éles piaci verseny kezdődött az olvasók megtartásáért vagy meghódításáért, s a demokrácia viszonyai közepette ez azt jelentette, hogy a sajtóban a korábbi propagandista funkcióval szemben a hírérték, az érdekesség, a szenzáció vált meghatározóvá, aminek következtében az újságok többsége élesen kritikus hangot ütött meg az új, szabad választások révén hatalomra jutott új kormánnyal szemben, amelyet a kormánykoalíció igencsak zokon vett. A kormánypárti politikusok nem ismerték fel, hogy a kritika jobban vonzza az olvasókat, mint az apologetika, amelynek műveléséből az újságíróknak már úgyis elégük lett a diktatúra alatt. A sajtó jelentős részének „ellenzékivé” válása tehát részben a demokrácia természetéből következett.

Másrészt a korábban sem egységes kritikai értelmiségi kultúrán belüli törésvonalak élesebbé váltak. Kormánykoalícióvá és politikai ellenzékké szerveződve egyértelműbbé vált az, hogy e csoportok normatív modellje eltér. A kormánykoalíciót „természetes szövetségesként” megalakító pártok és személyek ebből a szempontból további két részre voltak oszthatók. Az egyik csoportba az Antall József miniszterelnök által fémjelezhető irányzat tartozott, amelynek normatív modellje ugyan a nyugatos szociális piacgazdaságon és többpártrendszeren alapuló demokrácia volt, de mindez retorikájában egy régebbi politikusnyelven, s a régi időkhöz kapcsolódó szimbólumrendszeren keresztül jelent meg. Ebben a felfogásban a demokráciához való *visszatérés* konzervatív értékei fejeződtek ki. Ez a szemlélet idegen volt attól a világlátástól és főként nyelvhasználatától, amelyet a sajtó a rendszerváltás idején a magáévá tett. Az 1945 előtti Magyarországon nem tudott kialakulni olyan konzervativizmus, amely a modernításhoz kapcsolódott volna; ehelyett a konzervativizmus sokszor tradicionalizmusként, legtöbbször a modernítással szemben fogalmazódott meg. A rendszerváltás után a „liberálisnak” nevezett sajtó elsősorban azért volt gyanakvó az Antall-kormány konzervativizmusával szemben, mert annak tradi-

cionális retorikája miatt nem hitte el, hogy itt modern konzervatívizmusról lehet szó, s történeti okokból ingatagnak érezte annak demokratikus alapjait. A másik csoportot azok a kritikai értelmiségiekből lett kormánypárti politikusok alkották, akik kritikai attitűdjüket megőrizték ugyan, de már a Kádár-rendszerrel szemben megfogalmazott kritikájuk is romantikus, antimodernista alapon állt (Comisso et al: 1992:79–80). E második esetben tehát már tartalmi – nem pusztán nyelvi és stílusbeli – különbségek voltak a „liberális” sajtó és a populizmus felé forduló politizáló értelmiségiek között.

E fent említett tényezők – továbbá az MDF egyes vezetőinek már a választásokat megelőző újságíróellenes kampánya (Farkas 1993:14–17) – nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a sajtó nagy része azokkal az ellenzéki pártokkal kezdett szimpatizálni, amelyek a modernitás normatív modelljét tették magukévá, s nem archaikus szimbólumokban és nyelvhasználattal fejezték ki. Kétféle történelemszemléletről is szó volt tehát: az egyik szerint a kommunizmus négy évtizede megszakította a magyar történelmet, s a folytonosságából való teljes kilépést jelentette (tehát a történelmet onnan kell folytatni, ahol „megszakadt”); míg a másik szerint a kommunizmus torz modernizáció volt, amely katasztrofális hatásai ellenére olyan módosulásokat hozott a társadalom szerkezetében és értékrendjében, hogy bukása után nem a prekommunista állapotot kell alapul venni, hanem a nyugati normatív minták után elindulva, a létező, posztkommunista állapotot kell adottnak tekinteni. Az 1989-es fordulatból a sajtó és az ellenzéki pártok nagyjából ez utóbbi interpretációt olvasták ki. S bár a politikai átmenet az intézményrendszer átalakítása szintjén befejeződött, a normatív modellek közötti „kulturharc” – amelyre az értelmiségből lett politikusok különösen fogékonyak voltak – tovább folytatódott (Farkas 1991).

Mindezek az okok rövid távon valóban előidéztek a liberális értelmiségiek és politikusok, valamint a sajtó „interpenetrációjaként” leírt állapotot, amelyben az értelmiségi politikaformálás a modern politikai élet funkcionális differenciálódása ellen hatott (Pokol 1993). Az összefonódottság fenntartása feltehetően a pártokon kívüli kritikai értelmiségnek is érdekében állt, amennyiben – ha már így alakult – kialakult befolyásának fenntartására törekedett. Ezt nem egy esetben a politikusok is gerjesztették vagy elfogadták, mert támogatottságukat gyengének érezték ahhoz, hogy ne lett volna szükségük a közvéleményt formáló értelmiségre. Az elszakadáshoz, a politikusi és értelmiségi szerepek elválásához nyilván arra van szükség, hogy a politikai váltógazdaság hosszabb távon megerősödjék, mert ezáltal kikristályosodhat a sajtó és a politikai intézményrendszer funkcionálisan különböző szerepe. A vizsgált időszakban egyik szereplőnek sem volt érdeke e szövetség megszüntetése, bár a politizáló értelmiségiek egy része már az akkori ellenzéki pártokkal is elégedetlenné vált. Megkezdődött a pártokból a „politikai társadalomba” való visszavonulása.

A politikusi hivatás és a szakmai elkötelezettség eltérő, bár egyaránt zárt orientációi mellett a kritikai értelmiségnek új cselekvésformát, újfajta politikai érdekérvényesítési stratégiát kellett kidolgoznia. Olyan stratégiát, amely a politizáló értelmiséget nem zárja be a szakmai vagy politikusi professzionalizáció különböző területeire, hanem fenntartja a politikáról folyó vitát, megerősíti a politikai társadalmat, teret ad köztes szerepeknek és lehetőséget a „nembeli-transzcendens” önmegvalósításra (Konrád-Szelényi 1989) is. Néhány korábbi, visszhangtalan kísérlet után (lásd erről Kiss-Krasznai 1996) egyebek között erre szolgált egy sajátos értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta.

2. MOZGALMI ÉRTELMISÉG: A DEMOKRATIKUS CHARTA TÖRTÉNETE

A felhívástól a társulásig: az első hónapok

1991 augusztus elején Budapesten rendeztek egy találkozót a kelet-európai volt szamizdat folyóiratok szerkesztői, akik a rendszerváltás után az egykori demokratikus mozgalmak folytatásaként megjelenő folyóiratokat adták ki. E találkozón Konrád György író, a Pen Club akkori elnöke, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja vetette fel egy nemzetközi, kelet-közép-európai demokratikus charta létesítésének gondolatát (Kornis 1992), mint amely közös álláspontként rögzíthetné a posztkommunista országok „demokrácia-minimumait”. Konrád e Chartát részben a korábbi ellenzéki szolidaritási akciók mintájára, az újonnan jelentkező, s számos helyen háborúba torkolló etnikai feszültségek oldására javasolta. Az ott összegyűlt értelmiségiek ezt akkor elvetették, azzal az érveléssel, hogy – egyik interjúalanyom megfogalmazása szerint – „kár erőltetni az értelmiség olyan romantikus szerepét, amely korábban aktuális volt, de ma már nem az”. Úgy érveltek, hogy „a helyzet kulcsa most már a professzionális politikusok kezében van, s ebből csak valamilyen széplelkű dolog süllhetne ki”.

Ami nem tűnt célravezetőnek a nemzetközi összefogásban, néhány hét múltán aktuálissá vált a magyar belpolitikában. A sikertelen szovjet puccs után néhány nappal került nyilvánosságra Kónya Imrének, a legnagyobb kormánypárt, az MDF parlamenti frakcióvezetőjének tanulmánya (Kónya 1991), amelyben a politikus – akit addig nem úgy ismertek, mint aki egyetértene az MDF radikálisainak Csurka István által képviselt nézetével – az MDF „határozottabb” politikáját sürgette a privatizáció és a tömegkommunikáció területein, valamint a múlt rendszer bűnöseinek felelősségre vonása ügyében. Az írásból kiderült, hogy a kormány és az MDF centruma feltehetőleg azonosul a korábban radikálisnak tartott nézetekkel. Kónya hangsúlyozta, hogy ezeket a lépéseket akkor is meg kell tenni, ha a magyar társadalom többsége ellenzi, továbbá nem kell tartani a nyugati reak-

cióktól, hiszen Európa Magyarországot már demokratikus államként ismeri el.

Kónya téziseit az SZDSZ vezetői fenyegetésként értékelték. Kis János pártelnök javaslatára a párt ügyvivő testülete arra az álláspont-ra jutott, hogy a kormánykoalíció fokozatos jobbratolódása és az általa gerjesztett tekintélyelvű tendenciák csak úgy állíthatók meg, ha a demokratikus elkötelezettségű állampolgárok egy nyílt Chartában szögezik le elveiket, kinyilvánítván, hogy a demokratikus átalakulást nem tekintik befejezetteknek. A párt két vezetője ennek alátámasztására hosszú cikkben elemezte az MDF tekintélyuralmi berendezkedésére irányuló törekvéseket (Bauer–Kis 1991a). Habár nemcsak az akkori kormánypártokhoz közelálló körében akadt, aki kétségbevonta az elemzés helyességét (Körösenyi 1991), a szerzők kitartottak álláspontjuk mellett (Bauer–Kis 1991b). A helyzet megítélésében az SZDSZ vezetésének véleményéhez csatlakoztak az MSZP prominens politikusai is (N. Kósa 1991). Ám az SZDSZ képviselőinek érvelése fontos üzenetet is tartalmazott, ami közvetlenül 1989 kritikai értelmiségének szólt: „Az a liberális érzelmű értelmiség, amely a kései Kádár-korszakban folyóiratokban, klubokban és a nyilvánosság más fórumain oly sokat tett az átalakulás előkészítéséért, a rendszerváltás pillanatában kettészakadt, és ennek a szakadásnak a következményeit máig sem heverte ki. Egy részét felszívták az ellenzéki pártok. A kívül maradtak fanyalogva fordulnak el a politikától. A belül lévők olykor nem látnak túl a parlamenten, a kívül lévők között terjed a parlament és az egész új politikai építmény elutasítása.” Bauer és Kis a kettészakadás megszüntetése végett javaslatot tett a „*kívülálló*” és „*belülálló*” értelmiségiek közötti munkamegosztásra. „A pártokban működő értelmiségieknek tisztába kell jönniük azzal, hogy a véleményalakító független értelmiség támogatása nélkül üvegbúra alatt beszélnek. A párton kívüli értelmiségieknek fel kell ismerniük, hogy a politikai küzdelmekben az ő sorsukról is szó van, s hogy függetlenségüket nem úgy őrzik meg, ha azt hajtogatják, hogy egyik kutya, másik eb” (Bauer–Kis 1991a).

A leírt javaslat abból a szempontból még a nyolcvanas évek rendszerellenzéki logikájában mozgott, hogy az értelmiséget „*kívülállókra*” és „*belülállókra*” osztotta fel, s nem értelmiségiek és politikusok között tett különbséget. Ha elfogadjuk azt az értelmiségdefiníciót, mely szerint az értelmiségi olyan transzkontextuális tudás birtokosa, aki adott társadalmi státuszát kizárólag a tudásával legitimálja, akkor a politikusok többé nem tekinthetők értelmiségieknek. A politikusok ugyanis nem szakismeretükkel, hanem választóik szavazatával legitimálják társadalmi státuszukat (Konrád–Szelényi 1989:49). Még akkor is így van ez, ha az 1990-ben megválasztott magyar parlamentben ülő képviselők 90 százaléka értelmiségi szaktudást adó egyetemi végzettséggel rendelkezett (Róna-Tas 1991), és az esetek nagy részében valóban nem politikusként, hanem politizáló értelmiségiként viselkedett. Az idézett írás azonban elsősorban nem leíró elemzésnek, hanem politikai cikknek íródott, amelynek célja a mozgósítás volt:

„a demokrácia védelmében össze kell fogni mindenkinek, aki nemcsak a kommunistákkal, de mindenféle tekintélyuralommal szemben a *szabadság oldalán áll*” (Bauer–Kis 1991a; az én kiemelésem – B. A.). Érzékelvén az országban elmélyülő politikai apátiát és kiábrándultságot, a szerzők szándéka mindenekelőtt az volt, hogy a politikától fokozatosan eltávolodó értelmiséget az általuk javasolt civil tiltakozó akció keretében visszahozzák a demokratikus – és ezen belül az ellenzéki – politika támogatói közé. A párt ügyvivői fontosnak látták kiemelni, hogy nem parlamentellenes pártpolitikai kezdeményezésről van szó, s a hangsúlyt nem is a pártpolitikára, hanem hasonló értékek mellett elkötelezett individuumok együttműködésére kívánták helyezni. Pető Iván ügyvivő szerint: „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni” (Pető 1991). Ebben az időben az újságírók által szervezett *Nyilvánosság Klub* is nyilatkozatot tett közzé a Kónya-tanulmányban megfogalmazott elvek egy részével szemben, felhívásának azonban nem lett jelentős hatása.

Két hétre rá elkészült a szöveg, amelyet többségükben a demokratikus ellenzék egykori tagjai öntöttek formába, olyan ismert írók közreműködésével, mint Konrád György és Kornis Mihály. Az elnevezés visszautalt a kelet-közép-európai szabadságküzdelmek egyik legkiemelkedőbb kezdeményezésére, a cseh Charta '77-re (Kis 1992). A felhívást ezt követően kétszer megvitatták a budapesti Merlin színház különtermében, szélesebb értelmiségi társaságban. Az egyeztetés során vita alakult ki a jelenlévő liberális és szocialista érzelmű kezdeményezők között arról, hogy vajon a demokrácia elválaszthatatlan részének tekinthető-e a szociális jogok. Végül Bossányi Katalin újságíró, korábbi MSZP-képviselő javaslatára vették be a szövegbe a szociális minimum követelését, ám egyúttal enyhítették a bevezető passzus eredetileg kifejezetten kormányellenes élű megfogalmazásait. A résztvevők olyan általánosan elfogadható szöveget akartak kiadni, amelyet akár kormánypárti értelmiségiek is aláírhatnak.

A felhívás 1991. szeptember 27-én látott napvilágot 162 – túlnyomó többségükben baloldali és liberális – értelmiségi kibocsátó aláírásával, s a teljes szöveget négy országos napilap közölte: a szocialista *Népszabadság* és *Népszava*, a liberális *Magyar Hírlap*, és a kormányhoz korábban közelálló, de akkoriban inkább függetlennek számító *Pesti Hírlap*. A kibocsátók 17 pontban összegezték a demokrácia kritériumait az egyes társadalmi területeken. A felhívás kezdete egyben annak indoklása is volt:

„Mi, e Charta aláírói, magyar demokraták, pártállásunkra való tekintet nélkül úgy látjuk, hogy hazánkban akadozik a demokratikus átalakulás. Sokan nemcsak azért fordulnak el a politikától, mert életkörülményeik tovább romlottak, hanem azért is, mert nem ilyenek képzeltek a demokráciát. Tudjuk, hogy mint minden történelmi mé-

retű átalakulásnak, hazánk e sorsdöntő korszakának fogyatékoságai mellett vannak kétségbevonhatatlan eredményei is. Mi ezeket az eredményeket szeretnénk megőrizni, és ezért szükségesnek tartjuk nyilvánítani, hogy milyen Magyar Köztársaságot akarunk” (Demokratikus Charta 1991).

A deklarációt december elejéig 4000-en írták alá, s habár a felhívás elfogadott szövege nyíltan nem irányult a kormánykoalíció ellen, a kormányfő mégis így értelmezte. Antall József egyfelől „elemi alkotmányjogi tételek gyűjteményének” nevezte a felhívást – amit tulajdonképpen mindenki aláírhatna, ezért az akció értelmetlen –, másrészt azonban ellenzéki politikai kezdeményezést látott benne, amely a kormány ellen irányul, s ezért a koalíció szimpatizánsai nem vállalhatnak vele közösséget. Elhatárolódásával indirekt módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy demokrácia már most is van, nem pedig „akkor lesz” – ahogy a Chartában megfogalmazódott –, ha a 17 pontban megjelölt feltételek teljesülnek. Ha pedig demokrácia van, akkor aki ennek létezését kétségbe vonja, közvetve a kormány és a létező intézmények demokratikus legitimitását kérdőjelezi meg, tehát szélső esetben antidemokrata. Szembetűnő volt a fogalomhasználat különbsége a demokrácia értelmezésében. Míg a miniszterelnök és támogatói számára a demokrácia szűkebb, politikai fogalom volt, amely intézményeken nyugszik és képviseleti jellegű; addig a Chartát kibocsátó kritikai értelmiségiek számára ez szélesebb, az állampolgári részvételre épülő társadalmi fogalom volt, amely egy folyamat során realizálódik, bár „lényege szerint sohasem befejezett” (Vitézy 1991). Utóbbiak nem vonták kétségbe a politikai demokrácia létét – aminek megvalósulásáért sokan közülük a nyolcvanas években maguk is küzdöttek –, de talán épp azzal tudták identitásukat megőrizni, hogy a politikai demokrácia követeléseiből – megvalósulása után – a társadalmi demokrácia hívei lettek. E megkülönböztetéshez közel áll az a nézet, amely különbséget tesz procedurális és szubsztantív demokráciafelfogás között. Az előbbi dichotómia (politikai vs társadalmi) a demokratikus eljárások illetékességi körének kijelölésében tér el egymástól, míg az utóbbi megkülönböztetés a demokráciát az eljárási „formák”, illetve az eszmei „tartalmak” elsődlegességét valló álláspontok szerint különíti el.

Már a Charta születése pillanatában kibogozhatatlanul együtt voltak a politikai és a kritikai értelmiségi motivációk. A Chartát támogató politikusok feltehetően már akkor az ellenzéki politika bázisának kiszélesítésére törekedtek, míg a benne megjelenő kritikai értelmiségiek új, civil társadalmi identitást találtak benne. Lehetőséget arra, hogy elszakadjanak a partikuláris pártigazságoktól és továbbra is átfogóbb, univerzális nézőpont megjelenítői legyenek. A Charta tehát ebben az értelemben önálló életre kelt: eszközből céllá vált. Ahogy a Charta egyik kibocsátója megfogalmazta: „A Demokratikus Charta aktualitását a Kónya-nyilatkozat adta, de szándéka szerint nem egy politikai aktualitásra adott másik politikailag aktuális válasz, ha-

nem egyszerűen aktivizálása az értelmiségnek és leszögezése az alapelveknek” (Radnóti 1991).

Az eszmei közösségen és a kritikai attitűdön kívül volt ennek egy halványabb, ám fontos nemzedéki vonatkozása is. Az egyik kibocsátó, későbbi szövivő, ezt így fogalmazta meg: „Egy kicsit működik bennem a belső düh, mert most annak a generációnak kellene irányítania, amelyiknek én is tagja vagyok. Most a »nagy generációnak« csúfolt nemzedéknek kellene a vállán vinni az országot. Erre az történt, hogy az előtte levő társaság helyett egy még régebbi társaság azt mondta, még dodzsemeznek egyet” (Farkasházy 1991a:42).

Antall József miniszterelnök reakciója folytán a felhívás aláírása vagy alá nem írása közvetlenül pártpolitikai, sőt bizalmi kérdéssé vált, ezért a kormánykoalíció képviselői, valamint a velük szimpatizálók nem is csatlakoztak hozzá. Úgy tűnt, az akció megmarad egy fellobbanó, de gyorsan súlyát veszítő értelmiségi kezdeményezés szintjén. Amikor a Charta néhány kibocsátója 1991. október 29-én sajtótájékoztatót tartott, az összejövetelre csak tucatnyian voltak kíváncsiak. Amikor azonban egy hónapra rá, november 30-án a miniszterelnök arra hivatkozva váltotta le a függetlenné váló Magyar Nemzeti Bank elnökét, a közgazdászként szakmailag magasra értékelt Surányi Györgyöt, hogy aláírta a Demokratikus Chartát, a kezdeményezés új lendületet kapott. A miniszterelnök illojális gesztusnak tartotta Surányi aláírását, mondván: „ha valaki szabadságért kiabál ott, ahol szabadság van, az téveszme áldozatává vált, vagy valótiant állít. Ilyen nyilatkozathoz nem adhatja a nevét akár a független jegybank elnöke, akár a kormány egyetlen tagja sem” (Antall 1991). Az MDF radikálisainak vezéregyénisége, Csurka István nyersebben fogalmazott: „tudomásul kell venni, hogy a szabad választások során a magyar nép az MDF-nek adott felhatalmazást az ország irányítására. A szakmai indokok túlhangsúlyozása ócska bolsevista trükk” (Csurka 1991). A Charta kibocsátói viszont bizonyítva látták korábbi aggodalmaikat: „A miniszterelnök úr azzal, hogy menesztette a Magyar Nemzeti Bank elnökét, amiért az kétségbe vonta, hogy Magyarországon szólásszabadság van, bebizonyította, hogy nincsen szólásszabadság” – nyilatkozta a *Magyar Hírlap*ban Konrád. Úgy vélték, ez a bizonyíték, hogy a kormányzat antidemokratikus céljait minden gátlás nélkül érvényesíti. Mindkét fél demokratának tartotta önmagát és a mássikkal szemben kívánta védeni a demokráciát (Bozóki 1993).

A bankelnök leváltásából belpolitikai botrány lett. Témánk szempontjából másodlagos, hogy az aláírás pusztán a leváltás ürügye (Bauer 1991) vagy valódi indoka volt. Válaszlépésként az ellenzéki pártok vezető testületei csatlakoztak a Demokratikus Charta aláíróihoz, s ezáltal a Chartának nagyobb politikai súlyt adtak. Ezzel kívántak tiltakozni, rábírní a kormányt, hogy a gazdasági élet szereplőit ne politikai megbízhatóságuk, hanem szakmai teljesítményük alapján ítélje meg. A napilapok újra közölték a Charta 17 pontját. Közgazdászok egy csoportja nyílt levelet intézett az országgyűlési képviselőkhez,

amelyben felemelték a szavukat „az ellen, hogy a jegybank függetlenségét politikai érdekek veszélyeztessék” (Bácskai et al. 1991). A Charta néhány kibocsátója december 2-án a budapesti Pilvax kávéházban találkozott, s ott beszélték meg a követett stratégiát. Az ezt követő rögtönzött sajtótájékoztatón Konrád György három javaslatot jelentett be: 1. a Demokratikus Charta alakuljon társulássá, amelynek szövívői vannak, s időről időre állást foglal aktuális kérdésekben; 2. a szomszédos kelet-közép-európai országok is indítsák el saját charta-mozgalmukat; 3. jöjjön létre együttműködés ezen országok mozgalmai között (Konrád 1991).

A következő napon a Charta aláíróinak egy csoportja – köztük több újságíró – tiltakozó nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte a bankelnök leváltásának indoklását, csatlakozásra szólította fel a Charta-szimpatizánsait, és meghirdetett egy találkozót a további működés megfelelő formájának tisztázása végett (Babus et. 1991). Egyúttal egész oldalas politikai hirdetést közöltek, amelyen „Így járhat mindenki” felirattal emlékeztettek az elbocsátott bankelnök jelképesessé vált esetére (Politikai hirdetés 1991).

A Demokratikus Charta találkozójára 1991. december 7-én a budapesti Városházán került sor. Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere, az egykori demokratikus ellenzék tagja ekkor is – miként később – átengedte a Városháza dísztermét a Charta szervezőinek. A rendezvényen több mint ezren jelentek meg, s a résztvevők egyetértettek abban, hogy a Chartát, amely egyszerű tiltakozó akciónak indult, mozgalmi jellegű kezdeményezéssé kell átalakítani. A megnyitó beszédet tartó Konrád György a Chartát nem pártként vagy mozgalomként, hanem a „demokraták szellemi társulásaként” határozta meg, mint amely egyfajta „szellemi pajzs”, polgári eszmecsere, „műfaj a civil társadalom önszerveződésére”. Több hozzászóló visszatérően utalt arra, hogy a Charta nem ellenzéki megmozdulás, hanem a demokrácia eszmei közös nevezője kíván lenni. A felszólalók közül ketten is emlékeztettek a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmaira, mondván, hogy az egykori ellenzékiek és szimpatizánsaik nem akarnak ismét alattvalókká válni, másrészt az egykori reformerek pedig most elérhetik céljukat: a választások által korábban elsöpört pártokon felüli összefogás lehetőségét. A gyűlésen két parlamenti képviselő tett említést a Charta és a politikai intézményrendszer viszonyáról: Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) szerint „a Charta jelentőségének növekedése egyenes arányban áll a magyar parlamentáris demokrácia válságával”, míg Fodor Gábor (Fidesz) arra utalt, hogy „a Charta nem pótolhatja a parlamenti ellenzékét, s általában a politikai intézményrendszer egyetlen elemét sem” (Megalakulás 1991).

Az egybegyűltek közfelkiáltással egy évre megválasztották a Demokratikus Charta szövívőit. Egyúttal elfogadták Konrád Györgynek azt a javaslatát, hogy a Chartának ne legyenek tagjai és vezetői, hanem csak aláírói és szövívői, s minden aláíró legyen jelképesen egyben szövívő is. A megválasztott szövívők közé négy újságíró, két

szociológus, egy pszichológus, egy vegyész, egy filmrendező, egy középiskolai tanár, és egy főállású politikus (MSZP) került. A szóvivők listájának összeállítói számára fontos volt, hogy minél több újságíró legyen a testületben, hogy biztosítható legyen a Charta nyilvánosságához jutása. Ugyancsak fontos volt, hogy többségükben ellenzéki pártközeli személyek kerüljenek be. Egyik interjúalanyom szerint „a három párt próbált olyan embereket delegálni ebbe, akik kötődnek is, meg nem is. Tehát voltaképpen kifelé nem lehet azt mondani rájuk, hogy egyik vagy másik párthoz tartoznak, de ugyanakkor valamennyire befolyásolhatók egy-egy párt részéről”. A szóvivők körében többségben voltak a rendszerváltás idején előtérbe került, ám utána a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek és az ellenzéki pártok szimpatizánsai közé tartozó, nem párttag értelmiségiek. A régi rendszerellenzék első vonalából senki sem vállalt részvételt a Charta szóvivői között.

A városházi gyűlés lelkes hangulatában az újjászerveződő kritikai értelmiség tehát elérte célját. A politikusi és értelmiségi szerep között ingadozó értelmiségi politikusok mozgalmi terepet, s egyben visszavonulási lehetőséget találtak a szellemi és politikai társulássá váló Chartában. A korábban a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek pedig visszakerülhettek a politikaformálás közelébe, anélkül, hogy pártembereként arra kényszerültek volna, hogy végigjárják a pártkarrier grádicsait.

A „szelíd erő”: a Charta akciói

A találkozó után a Charta szellemi kisugárzása egyre nagyobbá vált szélesebb értelmiségi körökben. A gyűlést követő héten az aláírók száma 7000-re emelkedett (Horányi 1992b). A szóvivők naponta tucatjával kapták a támogató leveleket és csatlakozó nyilatkozatokat. A városházi gyűléstől és más adományokból a visszaemlékezések szerint napok alatt 80 000 Ft folyt be a Charta számlájára. A hangulat emlékeztetett az 1988–89-es időkre, bár a kezdeményezést a kormánypárti sajtó természetesen fanyalagva fogadta (Faggyas 1991; Bánó 1991; Szőnyi-Virág 1992; Menyhárt 1992). Ezek a cikkek általában rámutattak a Charta ellenzéki voltára, s föltették a kérdést: „kiknek a szabadságát veszélyezteti a demokratikusan megválasztott kormányzat, kik szeretnék polgártársaikba plántálni saját félelmeiket, és miért kívánják immár leplezetlenül a személycserék nélküli rendszerváltozást”? (Bánó 1991). Az ellenzéki pártok közül a Fidesz volt az, amely élesen szóvá tette, hogy a Chartából más lett, mint amihez ők eredetileg csatlakoztak. A Fidesz parlamenti frakciója kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy „aláírásukkal mozgalom szervezéséhez hozzájárulásukat nem adták, annak résztvevői sem kívának lenni” (Fidesz 1991). A másik két ellenzéki párt, az MSZP és az SZDSZ számára ez nem okozott konfliktust. A Fidesz kiválására és elhatárolódására írt válaszcikkében Farkasházy Tivadar szóvivő meg-

jegyezte, hogy a Charta „egyetlen párt fiókszervezetévé sem kíván válni”, a Charta nem kíván párttá szerveződni, csupán pártoktól független „állampolgári kezdeményezésről” van szó (Farkasházy 1991b).

A Charta frissen megválasztott szövívei először karácsonyi béketüntetést vagy aláírásgyűjtést akartak kezdeményezni, de az idő rövidsége miatt ettől elálltak és önmeghatározó jellegű nyílt levelet adtak ki az aláírókhoz, amelyben – elkerülve a „mozgalom” kifejezést – a Chartát maguk is állampolgári kezdeményezésként definiálták. Fontosnak tartották leszögezni, hogy „a Charta nem a pártok ellen irányul”, mögötte „nem pártok állnak” (Nyílt levél 1991). Ezzel egy időben több ezer aláíró kapta meg az aláírásgyűjtő íveket. Az aláírások száma – a Charta történetében rekordgyorsasággal – az 1991. december 15-ei 7000-ról 1992 február közepéig 20 000-re emelkedett (Horányi 1992b). A tél folyamán létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt és elkülönítették a Charta saját adatbázisát (amelyet addig az SZDSZ képviselőházi irodájában tartottak nyilván), de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések továbbra is a párt apparátusán keresztül futottak be.

A szövívők elhatározták, hogy időről időre *jelentéseket* adnak ki a demokrácia magyarországi állapotáról. Erre először (s mint később kiderült, utoljára) az 1992. február 13-án tartott sajtótájékoztatón került sor a budapesti Kossuth-klubban. Ezen a Charta körének tagjai olvasták fel vagy adták körbe röviden megírt jelentéseiket a sajtó, a gazdaság, a politikai élet egyes, a demokratikus átalakulást veszélyeztető jelenségeiről. A sajtótájékoztató nem kapott nagyobb visszhangot, a jelentés szövegét a szövívők nem publikálták (Sajtótájékoztató 1992). A találkozón a legnagyobb feltűnést a Charta egyik konzervatív aláírója, Pomogáts Béla beszámolója okozta, aki tudósított a Magyarok Világszövetségének 1991. decemberi közgyűléséről. Ezen a közgyűlésen Pomogátsot nyilvánosan „hazaárulónak” nevezték, mert aláírta a Chartát (Pomogáts 1992). A sajtótájékoztatót a szövívők kudarcként könyvelték el, az valóban szűk körűre sikerült; akik elmentek rá, szinte előre tudták, miről lesz a jelentésben szó. Politikailag súlytalan, klubszerű értelmiségi összejövétel volt, melyből a szövívők okultak, s ezt követően a nyílt, tömeges politikai akciók megszervezésére összpontosítottak.

A Charta első nagyobb megmozdulására az ország nemzeti ünnepén, 1992. március 15-én került sor. Első ízben történt meg az, hogy a szövívők kész helyzet elé állították szimpatizáns pártjaikat, amikor bejelentették: külön Charta-tüntetést és felvonulást rendeznek Budapest belvárosában, az egykori rendszerellenzék hagyományos útvonalán. A sajtószabadság ünnepén tartandó eseménynek különös aktualitást adott az a tény, hogy a kormányzat egyre nagyobb nyomást igyekezett gyakorolni a Magyar Rádió és Televízió elnökeire, valamint – elővásárlási jogával élve – meg akarta szerezni az egyetlen liberális napilapot, a *Magyar Hírlapot*. A tüntetés terve kapcsán keletkezett az első összeütközés a fővárost kormányzó SZDSZ és a

Charta szóvivői között. Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere nem látta indokoltnak az akciót, mert úgy vélte, konkurenciát teremt az ő ünnepi beszédének. Az ünnepet megelőző városházi fogadáson a főpolgármester – az egyik Charta-szóvivő visszaemlékezése szerint – a következőket mondta a tüntetés szervezőinek: „Hogy jöttök ti ahhoz, hogy ellenünk csináljatok forradalmat; hogy ellenem szervekedjete, amikor én vívtam ki nektek a szabadságot!” A vitát ugyan sikerült elsimítani, ám az SZDSZ-képviselők által szerkesztett *Beszélő* című lap az ünnep után megtámadta a Chartát, kifogásolva, hogy „miért nem egyeztettek barátaikkal” (Solt 1992). A tüntetésen – melyen a Charta először vitte az utcára híveit – kb. 15 000 fő vett részt, s a Charta két szóvivője, a kezdeményezés két szimbolikussá váló alakja, Konrád György (SZDSZ) és Vitányi Iván (MSZP) mondott beszédet. A szónokok állást foglaltak amellett, hogy a tüntetés nem ellenzéki demonstráció, és a Charta pártok feletti identitását igyekeztek erősíteni, mondván: „Nekünk nem egy pártot, nem egy gondolkodásmódot, nem egy ízlést kell védenünk, hanem minden ízlést, minden pártot, minden gondolatot, még azt is, amit elviselhetetlennek érzünk” (Tamás 1992a). A politikai ellenfelek azonban nem így gondolták, hiszen a Televízió előtt tüntető szélsőjobboldali csoport néhány tagja inzultálta a Charta közelben tartózkodó híveit, köztük Konrád Györgyöt, valamint egy újságíró (György 1992; Szénási 1992). A felvonulás végén a Charta nyilvánosságra hozta tiltakozó nyilatkozatát a közszolgálati médiumok pártsemlegességének kormányzati veszélyeztetésével szemben.

Az ünnep után a Charta szóvivői kísérletet tettek egy állandóan működő, informális országos hálózat létrehozására, s ennek érdekében két találkozót is szerveztek Budapesten. E találkozókra a szóvivők a Charta legaktívabb támogatóival találkoztak, akiknek többsége a mozgalommá válást sürgette. Itt kerültek kapcsolatba a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ), az Állampolgári Jogvédő Liga és az Ifjú Szocialisták jelenlévő képviselőivel. Ezzel párhuzamosan az országban Demokratikus Charta-klubok alakultak, s a szóvivők számos esetben utaztak e klubok meghívására – vagy megalakításuk céljából – vidéki településekre. Ennek ellenére a Charta nem tudott folyamatosan élő társadalmi mozgalommá válni, s az értelmiség körein kívülre csak egy-egy akció révén jutott el. Néhány szocialista érzelmű szóvivő javasolta, hogy rendezzen a Charta antifasiszta tüntetést május 8-án, a második világháború európai befejeződésének évfordulóján. Javaslatukat azonban a szóvivők többsége leszavazta, mondván, hogy a volt szovjet blokk országaiiban május 8-ának más jelentése van, mint Nyugat-Európában.

Sikeres volt viszont a Charta május 1-jei kezdeményezése. A szóvivők megszerezték a kormány tervezetét a szociális törvényről, s mivel azt alkalmatlannak találták megfelelő szociális védőháló megvalósítására, szociálpolitikusok közreműködésével felhívást bocsátottak ki a szociális minimumok védelmében (Szociális charta 1992). Kiadására olyan időszakban került sor, amikor már a lakosság 15

százaléka élt a létminimum alatt, és a munkanélküliek száma meghaladta a félmilliót (Machos 1992). A szöveg a Demokratikus Charta 17 pontjából a hatodikra hivatkozott, amely szerint „Demokrácia akkor lesz, ha az állam biztosítja az ország minden lakosának az elemi szociális ellátást”. Noha e pontot a liberálisok már a kibocsátáskor vitatták – úgy érveltek, hogy a jóléti követeléseket nem szabad összekeverni a demokratikus követelésekkel –, a 17 pont közé ez mégis bekerült, s az ennek alapján május 1-jére kiadott szociális felhíváshoz valamennyi szakszervezeti tömörülés csatlakozott. Ez pedig – a szintén egyetértő nyugdíjasszövetséggel és az ifjúsági szervezetekkel együtt – ötmillió ember képviselőjét jelentette. A szakszervezetek egyöntetű csatlakozása azért számított szenzációnak, mert akkor még nem volt precedens a rendszerváltás utáni magyar szakszervezeti mozgalom történetében arra, hogy egy kérdésben valamennyi szakszervezet egyetértésre jusson. Az akció egyúttal együttműködési lehetőséget teremtett a Charta és a legfontosabb szakszervezetek között. A volt kommunista szakszervezeti szövetség (MSZOSZ) és a rendszerváltás idején létrejött független szakszervezeti tömörülés (Liga) saját nyomdáikban nyomtatták ki a Charta röpcéduláit, amelyeket együtt osztogattak szét az emberek között. Május 1-jén ott voltak a Charta szövívői a Városligetben és a Népligetben, többszáz aláírást gyűjtöttek a Demokratikus Charta számára. Egyúttal a szociális felhívás kínálta az első konfliktust a Charta liberális és szocialista tagjai között: a liberálisok attól tartottak, hogy a Charta túlságosan is népfrontossá válva baloldalra sodródik (Tamás 1992b).

A kormánykoalíció fokozódó támadásai a közszolgálati rádió és televízió elnökei ellen újabb alkalmat teremtettek a Charta fellépésére. 1992. május 18-án a szövívők nyílt levélben fordultak az állampolgárokhoz, tiltakozva „a kormányzat konszenzust szegő politikája ellen” (Nyílt levél 1992). A parlament kulturális bizottságában csak a kormánykoalíció képviselői szavaztak a konszenzussal kinevezett vezetők felmentése mellett. Ezt követően Göncz Árpád államfő – mérlegelési jogával élve – nem írta alá a médiumelnökök felmentéséről szóló miniszterelnöki előterjesztést, amire válaszlépésként a kormánykoalíció olyan, jogérvénnyel nem bíró parlamenti nyilatkozat megtárgyalását tűzte napirendre, amely megbélyegezte volna az államfőt „alkotmány sértő” cselekedete miatt. A köztársasági elnök kormánypárti politikai támadások keresztútjába került. A tét ezzel nagyobb lett, s a Charta május 26-án már az államfővel szolidáris nyilatkozatot bocsátott ki. „A kormánypartok alkotmányellenesnek minősítik Göncz Árpád köztársasági elnök lépését, amelyet a demokrácia és a sajtószabadság védelmében tett. Tiltakozunk a köztársasági elnök személyét ért méltatlan támadássorozat ellen. Az alkotmányos rendet nem a köztársasági elnök magatartása veszélyezteti, hanem mindazon erőké, amelyek hisztériakeltéssel megbontják a társadalom nyugalmát és el kívánják terelni a figyelmet a gazdasági és szociális válságról” – fogalmazott a nyilatkozat, egyúttal újabb gyűlésre hívott fel (Nyilatkozat 1992a). Ezzel párhuzamosan huszonöt Char-

ta-szimpatizáns értelmiségi (főleg írók és művészek, továbbá az 1990-es taxisblokádnak egyik vezéregyénisége) egy teljes újságoldalnyi hirdetést tettek közzé Göncz Árpád mellett, „Az elnök = demokrácia” felirattal, amellyel újabb aláírásgyűjtési akciót indítottak el (Ascher et al. 1992). Ennek megszervezésében ezúttal a *Nyilvánosság Klub* sietett a Charta segítségére.

Mire a Charta aláírói és támogatói 1992. június 3-án összegyűltek a budapesti Városháza zsúfolásig megtelt dísztermében, a köztársasági elnök melletti felhívást már 12 000-en írták alá (Horányi 1992b). A gyűlés vezérszónoka Konrád György volt, de mások mellett megint beszédet mondott Vitányi Iván is. Valamennyien annak a konszenzusként a felbomlásáról szóltak, amely a kormánypártokat és az ellenzéket – minden vitájuk ellenére – addig hallgatólagosan összekötötte. A beszédekben – eltérően a korábbi esetektől – már a kormánykoalíció nyílt kritikája volt a domináns. „A Magyar Demokrata Fórum elnöke a kormány élén elérkezettnek látta az időt a sugárzott tömegsajtó megrendszabályozására, hadjárat indult a viszonylagos függetlenségüket őrző rádió- és televízió-elnökök ellen, majd a köztársasági elnök ellen is, mert nem kívánt ebben a hadjáratban közreműködni, mert esküjéhez híven, hogy védelmezni fogja a sajtó, a szó, a gondolat és a hit szabadságát, nem lett a kormányfő cenzori akaratának pusztá eszköze” – fogalmazott Konrád (1992b). Később, június folyamán, az alkotmányos válsággal fenyegető helyzet látszólag lecsillapult, a kormánykoalíció képviselői sem terjesztették be a Parlament elé a Göncz Árpádot elítélő nyilatkozattervezetüket. Június végére – az MSZP és az MSZOSZ aktív közreműködésével (Hegyí 1992b) – 32 000 aláírás gyűlt össze a köztársasági elnök támogatására, ez a szám később 35 000-re nőtt, de ezzel az aláírásgyűjtési kampány be is fejeződött.

Mint azonban a szóvivőkhöz folyamatosan érkező levelekből és a városházi gyűlés második részében, a Charta jövőjéről tartott beszélgetésen kiderült: a szimpatizánsok korántsem voltak elégedettek az addigi eredményekkel, és ismét a Charta szélesebb mozgalommá vagy működő hálózattá válását szorgalmazták. Erősödtek a viták a Charta funkciójáról is. Akik a (párt)politikai funkciót tartották hangsúlyosabbnak, azok a Chartát a liberálisok és szocialisták politikai közlekedésének keretként szemlélték, egy majdani szociálliberális koalíció reményében (Hegyí 1992a; 1992b). Mások ezzel szemben úgy vélték, hogy a Chartának függetlennek kell maradnia a pártpolitikától és fenn kell tartania társadalmi orientációját (Farkasházy–Kornis 1992).

A Demokratikus Charta történetének legnagyobb szabású akciójára 1992. szeptember 24-én került sor. Az akció oka Csurka Istvánnak, a kormányzó MDF egyik alelnökének a *Magyar Fórum* című lapban 1992 augusztusában publikált provokatív politikai helyzetelemzése volt. Csurka az időközi választásokon elszenvedett kormánypárti kudarcokból és a kormány és ellenzék között folyó „médiaháborúban” kialakult pathhelyzetből azt a következtetést vonta le, hogy az MDF jobboldalának félre kell állítania az Antall-kormányt, vagy rá

kell szorítania arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgozat nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolható terminusait, mint például az „életter” (*Lebensraum*) fogalmát, vagy a lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarozatát (Csurka 1992a).

Csurka dolgozata nagy felháborodást keltett a közvéleményben, ami az ehhez kapcsolódó parlamenti viták és Csurka egyes televíziós szereplései nyomán a szélesebb közvéleményre is áterjedt. Antall miniszterelnök csak habozva és bizonytalanul határozta el magát a dolgozat téziseitől, mondván, hogy „nem azonosul” velük. Félő volt, hogy a legnagyobb kormánypárt a jobboldali radikálisok kezére kerül. A Charta szóvivőire egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást. A szóvivők augusztus 30-ai találkozásukon vitatták meg a fejleményeket. Megállapították, hogy Csurka megnyilatkozásai kívül esnek azon a körön, amelyet a demokratikus erők tolerálhatnak. Egy csoportjuk azonnali tüntetést sürgetett, míg mások úgy gondolták, hogy csak egy igazán nagy tüntetést szabad szervezni, amihez néhány hétre szükség van. Megkezdődött az egyeztetés az ellenzéki pártokkal, a szakszervezeti szövetségekkel és számos más társadalmi szervezetekkel a tüntetés előkészítésére. A Charta szeptember 10-én nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben felhívta a kormányt az alkotmányellenes nézetek elítélésére, és egyben bejelentette, hogy megfelelő időpontban „méltóságteljes felvonulást” rendez a demokratikus rend védelmében (Felhívás 1992a). A szóvivők ekkor már tudták, hogy Csurka István szeptember 19-én nagygyűlést tart híveivel a Televízió épülete előtt, és saját tüntetésüket ez utánra kívánták időzíteni. Másfelől viszont nem láthatták, hogy milyen hatást fog kiváltani a Csurka-tüntetés, ezért egyidejűleg két változatot fontolgattak: kisebb hatás esetén maguk is megelégedtek volna egy nagygyűléssel, de nagyobb és fenyegetőbb visszhang esérére látványos felvonulást terveztek. Végül az utóbbi következett be: a jobboldali radikális Csurka tüntetésén nemcsak marginális csoportok, hanem szolid középosztálybeliek is megjelentek, s a résztvevők száma elérte a 15 000 főt. Ettől kezdve a Charta szóvivői létfontosságúnak tartották, hogy a Charta felvonulásán nagyszámúval többen vegyenek részt.

A szóvivők kezdetben úgy gondolták – s ebben egyetértés mutatkozott az ellenzéki pártok között is –, hogy a Charta tüntetésén pártoktól független szónokok mondjanak beszédet. Az ellenzéki Fidesz is leszögezte, hogy csak abban az esetben támogatja a tüntetést, ha azon pártszónokok nem szólalnak fel. Végül azonban másként alakult a helyzet. A Csurka-tüntetés után az SZDSZ vezetői úgy gondolták, hogy a tüntetésnek nagyobb politikai súlyt kell adni és Konrád György segítségével meggyőzték a szóvivőket a pártszónokok szükségességéről. A szóvivők a változtatást ambivalensen fogadták: volt, aki örült annak, hogy kezdeményezésük nagypolitikai szintre került,

míg mások úgy tartották: az SZDSZ kész helyzet elé állította őket, nem véve figyelembe függetlenségüket.

A társadalmi várakozás napról napra növekedett. Újabb és újabb szervezetek csatlakoztak a tüntetéshez, nem egy közülük anyagilag is támogatta. Végül a Fidesz is támogatta a tüntetést, bár szónokot nem állított (Kövér 1992). Az MSZP-nek nem volt kifogása a pártszónokok ellen (Vitányi 1992). Mindhárom párt és a nagyobb szakszervezetek (különösen az MSZOSZ) segítettek a röpcédulák kinyomtatásában. A Demokratikus Charta szeptember 21-én újabb felhívást adott ki, amelyben már megjelölte a felvonulás helyét és idejét, valamint leszögezte: „Magyarországon az elmúlt hetekben előretört a szélső-jobboldal: rasszista, kisebbségellenes, erőszakra uszító, a fasizmust felmentő nézetek hangzottak el a legkülönbözőbb fórumokon. Az MDF alelnöke meghirdette a *Magyar Út* nacionalista programját, amely eltér a koalíció programjától és ellentétes a civilizált Európához való nemzeti felzárkózási törekvésekkel. (...) A Demokratikus Charta időben kíván szólni: Nem erre szavaztunk 1990-ben! Védjük meg a békés rendszerváltás eddigi eredményeit, vigyázzunk együtt a nehezen kivívott szabadságra és demokráciára!” (Felhívás 1992b)

A felhíváshoz csatlakozó szervezetek hosszú listája sajátos „szírvány-koalíciót” mutatott: az anarchistáktól az evangéliumi diákszövetségig, az egykori kommunistáktól a liberális demokratáig, a zöldektől a keresztény sportkörökig terjedt. A Charta szeptember 22-ei sajtótájékoztatóján jelentette be az esemény szónokainak névsorát, s itt kaptak alkalmat egyes csatlakozó szervezetek is álláspontjaik rövid kifejtésére. A szimpatizáns újságírók, ellenzéki politikusok és kritikai értelmiségiek együttműködéseként nagy példányszámú napilapok naponta újabb híreket, előzetes információkat adtak a készülő eseményről. Ebben valóban megmutatkozott a kritikai értelmiség és a baloldali-liberális újságírók együttműködése, amelynek létrehozása a Charta mozgalommá alakulásakor fontos szempont volt.

1992. szeptember 24-én a legmegbízhatóbbnak tűnő becslések szerint több mint 80 000 ember vonult az utcákra a Charta felhívására. Ez volt a legnagyobb magyarországi tömegtüntetés 1989. június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai újratemetése óta. A menet a már hagyományossá vált belvárosi útvonalat követte. A parlament épülete előtt elhangzott beszédek – amelyeket az emberek gyertyával és virággal a kezükben hallgattak – általában az antidemokratikus jobboldallal való szembefordulásra szólítottak fel, s többségükben az agresszivitásra való szelőd, de határozott válasz fontosságát hangsúlyozták. Vitányi Iván megint azt igyekezett hangsúlyozni, hogy nem ellenzéki tüntetésről, hanem a „társadalompártiak” gyűléséről van szó. Konrád György pedig leszögezte: „Ha van demokrácia, akkor sehol sem tilos magyarnak lenni. Ha nincs demokrácia, akkor nehéz magyarnak lenni a szomszédos országokban. A magyarok tehát érdekelték abban, hogy a teljes Kárpát-medencében demokrácia uralkodjék” (Konrád 1992c). A tüntetésnek határozott antifasiszta jellege volt; még

olyan idős nyugdíjasok is részt vettek rajta, akik – saját szavaik szerint – utoljára ötven évvel ezelőtt, 1942-ben tüntettek a fasizmus ellen. A politikai rendezvény részeként a Chartával szimpatizáns művészek is felléptek. Az akció anyagi támogatásának legnagyobb részét a Hit Gyülekezete nevű vallási közösség vállalta. A budapesti tüntetéssel párhuzamosan Charta-felvonulásokra került sor Miskolcon és Debrecenben is, amelyeken néhány ezer ember vett részt, s a miskolci gyűlésen Forgách Pál, a Liga korábbi elnöke mondott beszédet.

Habár a kormánypárti sajtó egyes, szélsőségesnek minősített csoportok részvétele miatt igyekezett lejártni a Chartát (Beke 1992; Speidl 1992), a tüntetés szelíd, méltóságteljes volt, mentes minden szélsőségtől. A szóvivők nagy transzparenst vittek „*Félelem nélkül a demokráciáért!*” felirattal, ezen kívül transzparenseket csak elvéve lehetett látni (Erős 1992).

A tüntetés sikerével a Demokratikus Charta nagypolitikai dimenzióba került. Az értelmiségiek laza társulásának indult kezdeményezés régóta látott nagy tömegeket mozgatót meg. Igaz, az aláírók tábora csak lassan növekedett, de összetételük megváltozott. A májusi szociális felhívás kibocsátását követően megnőtt a munkanélküli és a nyugdíjas csatlakozók aránya (Horányi 1992b). A Chartából nem lett „permanens” társadalmi mozgalom, de ezekben a hónapokban mintegy a demokrácia hívószava, szimbóluma lett, amelyre alkalomadtán emberek sokasága vált mozgósíthatóvá. Másfelől a tüntetés újabb lépést jelentett a Charta és az ellenzéki pártok szorosabb együttműködése felé.

Egy hónapra rá a nemzetközi *Lettre Internationale* nevű folyóirat szerkesztői és a hozzájuk kötődő európai értelmiségiek rendeztek konferenciát a budapesti Városházán „Forradalmak és restaurációk” címmel. Ezen az eseményen elevenítette föl Konrád György régi elképzelését egy nemzetközi demokratikus charta létrehozásáról, amelyet a jelenlévők nagy többséggel támogattak. Ennek nyomán – Konrád, Mészöly és Vitányi szövegezésében – megszületett a *Budapesti felhívás* (1992), amelynek aláírói kijelentették, hogy javaslatot tesznek egy nemzetközi demokratikus charta megfogalmazására, abból a célból, hogy a demokratikus eszméket folyamatosan szembesítsék „a világ állapotával”. Közösen vallott értékeik kinyilvánítása után az aláírók leszögezték, hogy erről nemzetközi dialógust kívánnak kezdeményezni. Ugyancsak ezen a találkozón szereztek tudomást a jelenlévők arról, hogy az október 23-ai nemzeti ünnepen radikális jobboldali csoportok – közöttük egyenruhás szkinhedek – füttel és közbeikiabálással megakadályozták Göncz Árpád köztársasági elnököt ünnepi beszédének elmondásában. Mivel a téren teherautókon odateszállított melegítőruhás határőrök is voltak, továbbá a rendőrség a rendezavarás idején tetlenül szemlélődött, sokakban felmerült a gyanú, hogy szervezett erők állnak a rendezavarók mögött. A Charta hívei számára ezt látszott megerősíteni Antall miniszterelnök első nyilatkozata, amelyben csak annyit mondott, hogy „nem örül” a délutá-

ni atrocitásnak, de nem ítélte el. Mire a Charta szóvivői összegyűltek, hogy kifejezzék tiltakozásukat, a *Lettre*-konferencián részt vevő értelmiségiek már megfogalmaztak egy tiltakozó nyilatkozatot, amelyhez a Charta is csatlakozott. Ezt követően a Charta szóvivői kiadtak egy egész oldalas, fényképes politikai hirdetést, tiltakozásul a neonáci eszmék megjelenése ellen. A hirdetésen két kép szerepelt: az egyik az 1944-es nyilas hatalomátvételt idézte fel, a másik egy 1992. október 23-án, a Kossuth téren lefényképezett nyilas fiatal mutatót. A szöveg ez volt: „*Újra?! Nem*” (Politikai hirdetés 1992).

Amikor pedig az év november 29-én a köztársasági elnök Tatabányán fölavatta a restaurált Turul szobrot, a magyarság egyik történeti szimbólumát, a szóvivők – akik a nyári szolidaritási akció óta kapcsolatban álltak az elnökkel – a korábbi incidens megismétlődésének lehetőségétől tartva levélben kérték fel a Charta támogatóit, hogy minél nagyobb számban menjenek el az eseményre, s ha kell, fizikailag is védjék meg a köztársasági elnököt. E kérésnek mintegy százan tettek eleget. A rendőri erők azonban ezúttal még az esélyt is kizárták annak, hogy az ott gyülekező szkinhed-csoportok megzavarják az avatóünnepséget. Ekkoriban sokakban már az a képzet alakult ki, hogy a Charta maradt a demokrácia utolsó védelmezője az országban.

A Chartához csatlakozás üteme és az aláírók foglalkozási összetétele

A Demokratikus Charta felhívását aláírók száma különösen az első hónapokban (1991. december 8. és 1992. február 13. között) ívelt meredeken felfelé. Ebben a kezdeti lelkesedésen túl az is szerepet játszott, hogy az MSZP szervezetei aktívan részt vettek az aláírások gyűjtésében. Horányi adatai szerint (1992b) a több mint 27 000 aláírásból csaknem 12 000-et az MSZP közreműködésével gyűjtöttek. Az aláírások később erőteljesen csökkenő ütemének valószínű oka az, hogy míg az első időkben az emberek számára maga az aláírás, tehát a csatlakozás aktusa jelentette „az akciót”, addig ezt márciustól kezdve más aktivitási lehetőségek – tüntetések, egyedi petíciós kampányok – váltották fel. 1992 júliusa után pedig már szisztematikus aláírásgyűjtés sem folyt.

A Charta akciói ismertté tették a kezdeményezést az országban, aláírásukkal számosan csatlakoztak. Az 1. táblázat ennek növekedési ütemét mutatja:

1. táblázat

A Chartához csatlakozás növekedési üteme

Dátum	Esemény	Aláírások száma
1991		
szeptember 26.	a 17 pont kibocsátása	162
október 30.	sajtótájékoztató	1 500
december 8.	városházi gyűlés	4 000
december 15.	-	7 000
1992		
január 31.	-	18 613
február 13.	sajtótájékoztató	20 200
március 18.	ünnepi tüntetés	22 082
május 6.	szociális felhívás	24 191
június 3.	kampány a rádió- és tv-elnök mellett	25 713
június 29.	kampány a köztársasági elnök mellett	27 040
szeptember 14.	kampány a szélsőjobboldal ellen	27 346
december 5.	-	27 600

(Forrás: Horányi 1992b)

Ha az első 10 000 aláíró (Charta-gyűjtés) szociális eloszlásának adatait összehasonlítjuk a kizárólag az MSZP által gyűjtött 2000 fős listával (lásd 2. táblázat), akkor különösen szembetűnő eltolódás mutatkozik az MSZP mintáján a fizikai dolgozók, a munkanélküliek és a nyugdíjasok felé a Charta (és a vele szimpatizáns csoportok) spontán gyűjtött, inkább értelmiségieket tartalmazó listájához képest. (Az MSZP 2000-res mintája időrendben a 12 000 és 14 000 közötti csatlakozók adatain alapszik, így nem része az első 10 000 csatlakozónak.)

A Chartához egy év alatt több mint 27 000 ember csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy 1992 májusától, a szociális felhívás kiadását követően – bár a csatlakozások növekedési üteme ekkor már lényegesen lassúbb volt, mint induláskor – az aláírók körén belül egyre nőtt a munkanélküliek és fizikai dolgozók aránya. A Charta 1992. március 15-ei felvonulására kb. 150 00, szeptember 24-ei nagy tüntetésére pedig több mint 80 000 embert tudott mozgósítani. A városházi két gyűlésre 1000–1000 ember ment el, a Göncz Árpád köztársasági elnök melletti petíciót 35 000 ember írta alá.

2. táblázat

A Charta aláíróinak szociális összetétele

Foglalkozás	Charta-gyűjtés százalékos arányban (100% = 10 000fő)	MSZP-gyűjtés arányban (100% = 2000fő)
fizikaiak	12,7	19,6
pedagógusok, oktatók	12,1	10,4
mérnökök	8,1	4,2
diákok, egyetemisták	4,3	2,4
nyugdíjasok	14,7	33,7
hivatalnokok	8,3	7,9
sajtóban dolgozók	3,7	0,7
orvosok, eu. dolgozók	3,6	1,1
jogászok, közgazdászok	8,6	3,7
tudományos kutatók	4,3	2,2
művészek	3,7	0,5
vállalkozók	5,0	3,5
háztartásbeliek	0,4	1,2
munkanélküliek	0,9	3,6
egyéb	6,1	1,3
fogl. nem szerepel	3,4	4,0

(Forrás: Horányi 1992b nyomán módosított bontásban.)

Politikai pártok vonzásában: a Charta funkcióváltozása

A Charta szóvivőinek egyéves mandátuma 1992 decemberében lejárt. Több találkozáson szó esett a Charta jövőjéről. Horányi György szóvivő úgy vélte, hogy a Chartának egy évre föl kell függesztenie tevékenységét, mert a választásokhoz közeledve a Chartát egyes pártok kampánycéljaikra használhatják fel, s ezáltal a léteben veszélyeztethetik. Konrád ezzel szemben – a többség egyetértésével – azt javasolta, hogy a Charta ne függesse fel tevékenységét és ne mondjon le minden szóvivő, hanem vállaljanak még egy évet. Decemberi találkozáson a szóvivők hosszú vita után sem tudták tisztázni a Charta jövőbeni identitását, ezért a szóvivőválasztás elhalasztása és új találkozó kitűzése mellett döntöttek. Az ülésen politikai nyilatkozatot is elfogadtak a televízió elnökének védelmében, aki ellen a miniszterelnök egy 1974-es, alkotmányellenesnek minősített jogszabály alapján kezdeményezett vizsgálatot és függesztette fel állásából (Nyilatkozat 1992b).

A szóvivők és meghívottjaik 1993. január 10-én találkoztak legközelebb. Addigra a közszolgálati rádió és a televízió elnökei – megelégedvén a kormányzati nyomást – bejelentették lemondásukat posztjukról. Az MDF közelgő Országos Gyűlése előtt egyre hangosabbá váltak a párt jobboldali szélsőségei (Csurka 1992b). A Char-

ta tisztújító találkozója e belpolitikai feszültségek miatt meglehetősen elkeseredett hangulatban zajlott, s úgy tűnt, a kezdeményezés válságba jutott. Többen megfogalmazták azt a félelmüket, hogy a kormányzó MDF elhalaszthatja az 1994-ben esedékes választásokat. Hosszú vita alakult ki a Charta és a pártok viszonyáról, amelyben két megoldás körvonalazódott: 1. a Charta legyen független civil szerveződés, párt-pénzektől független pénzügyi alapokkal; 2. a Charta ne legyen független a pártoktól s ne utasítsa el a pártok pénzügyi támogatását. Végül a függetlenségpártiak maradtak kisebbségben, így a dilemma a pártok most már nyílt térfoglalása javára „oldódott fel”. Konrád és Vitányi úgy érvelt, hogy a szóvivők között kapjanak helyet pártpolitikusok is „független személyiségként”. A résztvevők új, 16 tagú szóvivői testületet választottak. Ennek négy korábbi szóvivő is tagja maradt, velük együtt tízen képviselték a Demokratikus Charta egykori kibocsátóit. Foglalkozási összetétel alapján a szóvivői testület a következőképpen festett: bekerült négy, pártja végrehajtó testületében is tisztséget viselő értelmiségi politikus, illetve politizáló értelmiségi – Vitányi Iván (MSZP), Konrád György (SZDSZ), Király Zoltán (MSZDP), Veér András (Köztársaság Párt) –, mellettük három újságíró, hét ismert humán értelmiségi és egy középiskolai tanár kapott bizalmat. A szóvivőválasztás meritokratikus alapon történt, amelyben az értelmiségi teljesítmény és a korábbi ellenzéki érdemek játszották a legfontosabb szerepet. Hasonlóan lényeges szempont volt az is, hogy a potenciális szóvivő valamelyik ellenzéki párt holdudvarához tartozzék és lehetősége legyen a tömegmédiában való gyakori megjelenésre. Nem véletlen, hogy a szóvivői testületben a humánértelmiségiek domináltak, akik foglalkozásuknál fogva a szó és a kép, a megfogalmazás és a megjelenítés mesterei.

A Charta szerepével kapcsolatos eltérő elvárások megfogalmazódtak a február 7-ei budapesti nagygyűlésen is, ahol az összegyűlt körülbelül 1000 szimpatizáns jóváhagyta a Charta megválasztott új szóvivőit. A bombariadóval megzavart rendezvényen az első beszédet Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere mondta, amelyben kritikával illette a kormányt a pártszempontok túlzott érvényesítése miatt. A Demokratikus Chartáról immár így nyilatkozott: „A Charta nagyszerű, egyrészt mert célja az általános emberi jogok tiszteletben tartása, másrészt pedig mert kiegyensúlyozó, összetartó erő a különböző politikai nézetek között is. Kifejez egy közérzetet is, a jobboldaliság teljes elutasítását és a demokratikus játékszabályokhoz szükséges tér megteremtésének követelményét” (Charta-nap 1993). Az a kérdés, hogy miként egyeztethető össze „a jobboldaliság teljes elutasítása” a demokratikus játékszabályok érvényesítésének igényével, jelzi a Charta politikai álláspontjának belső önellentmondását. Kornis Mihály (1993) például újabb írásában már az „össztársadalmilag követelt” ellenzéki összefogást sürgette, s a Chartát is ennek keretei között képzelte el. Konrád György viszont – bár maga is szükségesnek tartotta a „fasisztaszagú demokrácia” veszélye elleni fellépést – azt is hangsúlyozta, hogy a Chartában megtestesülő „civil tár-

sadalom ellenőrző hatalmára a kormányzattal szemben akkor is szükség lesz, ha később azok a pártok alakítanak kormányt, amelyeknek számos tagja és vezetője aláírta a Demokratikus Chartát” (Konrád 1993a).

1993 tavaszára a Charta rendezvényei ritualizálódtak. A Csurka vezette szélsőjobboldal fokozatosan kiszorult az MDF-ből, a magyar belpolitikai élet normalizálódott. A diktatúra, mint „fő veszély”, egyre kevésbé tűnt valószerűnek (Mézés 1993). A március 15-ei ünnepség fő szónoka a lemondott tévéelnök, Hankiss Elemér volt (Hankiss 1993), míg Konrád György beszédében ezúttal külpolitikai témákkal foglalkozott (Konrád 1993b). A Charta május elsejére közzétett felhívása már nem ment túl az általánosságokon, s arra kérte a politikai erőket, hogy „hagyjanak fel az egymást vádoló terméketlen vitákkal, s végre emelkedjenek felül a másodrangú kérdésekkel foglalkozó politikai pótcselekvéseken” (Felhívás 1993). Ekkoriban jelent meg a *Tégy a gyűlölet ellen!* elnevezésű kezdeményezés, amelyet bemutató májusi demonstrációja előtt bankelnök szervezője azzal különböztetett meg a Chartától – s ezzel indirekt módon jellemezte a Chartát is –, hogy soraiban kevesebb az értelmiségi, továbbá nem csatlakozik egyetlen politikai csoportosuláshoz sem (Iványi 1993).

A Demokratikus Charta égisze alatt zajlott le 1993. augusztus végén az az aláírásgyűjtő akció, amellyel az aláírók Horthy Miklós egykori kormányzó újratemetésének televíziós közvetítése ellen tiltakoztak. Az aláírók döntő többsége ekkor már nem a liberálisok, hanem a szocialisták közül került ki, köztük olyanok, akik értelmiségi-ként súlyosan kompromittálódtak a diktatúra idején (Tiltakozás 1993). A temetés előestéjén a Charta szóvivői – mintegy ezer főnyi közönség előtt – kulturális programmal búcsúztak a Horthy-korszaktól a Vérmezőn, hangsúlyozva, hogy a mai magyar demokrácia nem tekintheti magát a Horthy-rendszer örökösének.

A Charta két utolsó, aktuálpolitikai kérdésre reflektáló tömegakciója – 1993 októberében és 1994 márciusában – a sajtószabadság védelmében fogant. Október végén a televízió új vezetője egy korábbi politikai botrány – Göncz Árpád 1992. október 23-i ünnepi beszédének megakadályozása – szerinte hamis televíziós tálalására hivatkozva megszüntette az *Egyenleget*, a televízió utolsó kormánytól független hírműsorát. 1993. október 30-án, a rádióskamara kezdeményezésére 15 000 ember tartott csendes tüntetést a televízió épülete előtt, majd a Demokratikus Charta szervezett nagygyűlést a budapesti Városházán. A szónokok közül többen felvetették egy – a médiapuccsot követő – politikai puccs lehetőségét, s volt, aki úgy vélte, hogy „egy veszélyessé válható puccs árnyékában” a Charta kötelessége nemzetközi jogvédő fórumokhoz fordulni (Mészöly 1993). Ebben a légkörben többen aggódtak amiatt, hogy vajon lesznek-e szabad és tiszta választások Magyarországon 1994-ben. Az események nyomán Göncz Árpád köztársasági elnök Antall József miniszterelnökhöz írott levelében leszögezte, hogy „a Magyar Rádió és a Magyar Televízió alapfeladatainak ellátására képtelenné vált”, „s ezzel a magyar választók

(...) elesnek a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől” (Göncz 1993). Válaszlevelében Antall miniszterelnök leszögezte, hogy nem ért egyet a fenti megállapításokkal. Mint írta: „a sajtószabadság védelme azt is jelenti, hogy ne érvényesülhessen egyes politikai körök, újságírói klikkek belső terrorja, amivel hátrányos helyzetbe hozzák, élesen támadják azokat, akiknek eltérő az álláspontjuk” (Antall 1993). Mindkét fél tehát a sajtószabadság védelmére hivatkozott, bár Antall a hírműsor megszüntetését lényegében a médiaértelmiség belügyének tekintette. A Charta szónokai azonban (Göncz államelnökkel megegyezően) azt hangoztatták, hogy ez a kérdés már messze túlnőtt az értelmiségi táborok belső vitáján (Balassa 1993), sőt – mint egyikük fogalmazott – a sajtószabadság elnyomása önkényhez, vörös-barna diktatúrához vezet (Konrád 1993c).

1993 őszén kezdődött a „médiaháború” utolsó felvonása, amelyet a hírműsorok (még a kormány centrumához képest is) erőteljes jobbtorolódása, valamint a rádióban és televízióban végrehajtott politikai tisztogatás fémjelzett (Farkas 1994). Tiltakozásként a legkiválóbb írók, költők és zeneművészek közül sokan megtiltották, hogy műveiket a Magyar Rádió és a Magyar Televízió sugározza (Írók 1993). Ezzel párhuzamosan, 83 értelmiségi nyílt levélben jelentette be a Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) megalakítását, azzal a céllal, hogy hétről hétre figyelemmel kísérjék a hírműsorokat és tapasztalataikat a nyilvánosság elé tárják (Írók 1993).

Emellett 162 színész nyílt levelet írt a miniszterelnöknek, tiltakozásul a Rádióban és a Televízióban kialakult „szellemi polgárháború” ellen, amelynek következtében „az alkotómunka lehetetlenné vált” (Színészek 1993). Volt, akit azért távolítottak el a Rádiótól, mert aktív szerepet játszott a Demokratikus Chartában (Farkasházy 1993). A Magyar PEN Klub intéző bizottsága kinyilvánította szolidaritását a tiltakozó írókkal (Magyar PEN Klub 1993). A Magyar Írószövetség elnöksége is elismerte, hogy a sajtószabadságot megsértették, de nem tartotta megfelelő tiltakozási formának a bojkottot. Ehelyett felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg a rádióban és televízióban kialakult feszültségeket (Írószövetség 1993). Kormánypárti írók és művészek viszont ellennyilatkozatot tettek közzé a bojkottal szemben (Írók, művészek 1993).

Már csak alig több mint két hónap volt hátra az 1994. májusi választásokig, amikor a Magyar Rádió vezetője bejelentette 129 rádiós műsorkészítő elbocsátását. Ezzel az akcióval a kormánypártok és a (nemcsak a Chartához közelálló) politikailag aktívizálható értelmiség ellentéte szakadékká mélyült (Jakus 1994). Habár a választási kampány alatt történt elbocsátások politikai motivációját hivatalosan tagadták, az mégis nyilvánvaló maradt, s a lakosság többsége is így ítélte meg (TeleMedia 1994). Az eljárás jogilag nem védhető módon zajlott le, szellemében pedig a Kónya-tanulmány (1991) és a Csurka-pamflet (1992) üzenetét idézte. A döntés ellen a rádiós dolgozók március 3-án tiltakozó demonstrációt tartottak, tiltakozott a Nyilvánosság Klub (1994) is, 54 értelmiségi pedig nyílt levélben követelte

az elbocsátottak azonnali visszahelyezését (Nyílt levél 1994). A Demokratikus Charta szóvivői közzétett tiltakozó üzenetükben a kormányt minősítve minden eddiginél keményebben foglaltak állást: „az a kormány, amely szembeszökően és kihívóan megsérti a sajtószabadság erkölcsi és alkotmányos elvét: *nem tekinthető a továbbiakban demokratikus kormánynak*” (Márciusi üzenet 1994. Az én kiemelésem – B. A.). Hasonlóképpen, bár némileg visszafogottabban fogalmaztak néhány nappal későbbi sajtótájékoztatójukon, majd a március 15-ei nemzeti ünnep előestéjén 20 000 fő részvételével megtartott tüntetésen. Konrád György szerint „a Demokratikus Charta mindaddig *korlátozottan demokratikusnak* tekinti a magyar kormányt, ameddig nem biztosítja a polgárok széles körű tájékozódásának feltételeit” (Sajtótájékoztató 1994. Az én kiemelésem – B. A.). A tüntetésen elsősorban az elbocsátott rádiósok képviselői kaptak szót, majd felolvasták a Charta egykori 17 pontját és a szóvivők nyilatkozatát a sajtószabadságról. A nyilatkozat felszólította a kormányt, hogy vonuljon ki a sajtóból és felszólította a következő, választások utáni országgyűlést, hogy még abban az évben fogadjon el megfelelő sajtótörvényt (Charta-tüntetés 1994). Akkoriban a közvélemény-kutatók révén már sejteni lehetett, hogy a túlságosan jobbra tolódott és népszerűtlen kormánykoalíció el fogja veszíteni a közelgő választásokat, s ez sok Charta-szimpatizánst felbátorított. Sokan szinte megváltásként várták a májusi választásokat.

A második szabad választások eredményei igazolták a kormányváltással kapcsolatos várakozásokat. Az MDF vezette koalíció megbukott, és a választások első fordulójában azok a pártok kapták a legtöbb szavazatot, amelyek a legaktívabban támogatták a Demokratikus Chartát (MSZP, 32,96%; SZDSZ, 19,76%). A választások második fordulója után az MSZP 54 százalékkal abszolút többségre tett szert a parlamentben, míg az SZDSZ-nek a mandátumok 18 százaléka jutott. Az MSZP így többsége birtokában akár egyedül, akár más pártokkal is vállalhatta volna a kormányzást. Mégis, csakhamar egyértelművé tette, hogy koalícióban kíván kormányozni és számára az SZDSZ-en kívül más koalíciós partner komolyan fel sem vetődik. Konrád György már az első választási forduló után megjelentetett cikkében a koalíció, sőt, pártja, az SZDSZ miniszterelnök-jelöltje mellett érvelt (Konrád 1994a). Habár ez utóbbival sokan nem értettek egyet, egyre növekvő értelmiségi nyomás nehezedett a két pártra, hogy lépjenek koalícióra. A sajtóban sorra jelentek meg cikkek, amelyek az MSZP–SZDSZ koalíció mellett érveltek. A korábban a demokrácia és a sajtószabadság védelmében, valamint a szélsőjobboldali tendenciák megállításáért küzdő Demokratikus Charta ekkor már túllépett korábbi szerepén, s a pártpolitika formálására is igényt tartott. A Charta szóvivői május 31-én, két nappal a választások második fordulója után, nyilvános vitát szerveztek arról, hogy milyen kormányzás legyen Magyarországon. Habár a találkozón megfogalmazódtak ellenvélemények is, a felszólalók többsége a koalíció mellett érvelt. Ennek alapján Konrád György a Charta nevében nyilvánosan

kérte a két párt vezetőit, hogy kezdjenek tárgyalásokat egymással (Konrád 1994b). Nemcsak a pártok igyekeztek tehát befolyásolni a mozgalmat; a mozgalmi értelmiségiek is megpróbálták befolyásolni a pártokat. A polgárjogi jelszavakat hangoztató mozgalom politikai „királycsinálóvá” vált, vagy legalábbis akként viselkedett (Krokovay 1994). A Demokratikus Charta értelmisége hozzájárult a politikában 1990-ben még döntő szerepet játszó kommunista–antikommunista törésvonal meghaladásához, valamint három társadalmi elitcsoport: a Kádár-rendszer politikai osztályának reformista szárnya, a pénzügyi-technokrata elit és a baloldali-liberális értelmiség összefogásához (Körösényi 1995:279). Ezen elitcsoportok eszméi közös nevezője azonban már nem a Charta által képviselt liberális-szociális-demokratikus minimum, hanem a „modernizáló” szakértelem ígérete, a modernizációs ideológia lett (Bozóki 1995; 1996). A Demokratikus Charta gyakran – s nemegyszer morális pátozzsal – tiltakozott az ideologikus politika eluralkodása ellen, de mozgalmi jellegénél fogva maga is értékcentrikusan politizált. Az 1994-ben hatalomra került szocialista-liberális koalíció viszont nemcsak az ideologizálást, de az értékcentrikus beszédmódot is elkerülte. Szóhasználatában visszatért a késő Kádár-kor „semleges” szakértő-technokrata és „problémakezelő” bürokrata nyelvének sajátos keverékéhez.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Charta kibocsátása és akciói sokak számára egyszerű igent jelentettek a demokráciára és nemet az antidemokratikus politikai törekvésekre. Amikor az emberek nem tudtak vagy nem is akartak már eligazodni a pártpolitikák szövevényeiben, a Charta egyetlen alternatívára egyszerűsítette a politika aktuális kérdéseit. A Charta így vonatkozási ponttá, referenciává vált; itt van a „mi” Magyarországunk, ott pedig az „övék”. A Charta a megbillent politikai konszenzus helyreállítása jegyében, a demokratikus minimum védelmében szerveződött, de – részben a kormánykoalíciós nyomás reakciójaként – a politikát ismét morális síkra terelte (Braun 1992). A mozgalom népfrontos szerveződése, az igenekre és nemekre alapozott mozgalmi politizálás morális alapon volt lehetséges. A Demokratikus Charta több szempontból a magyar értelmiség egyik legsikeresebb politikai kezdeményezése volt, amelynek nevéhez a magyar történelem legnagyobb antifasiszta tüntetése kapcsolódott (Tamás 1994b). Társadalmi hatásukat tekintve nem a parlamenti szónoklatok, hanem a Charta békés tüntetésesei voltak azok, amelyek megállították a szélsőjobboldal előretörését (Kis 1993). Ugyanakkor a Charta léte nem csökkentette a politikai mező polarizálódását, politikai hatása – a radikális jobboldal visszaszorítása mellett – a „liberális közép” kiüresedése volt. A demokratikus minimum megvédéséért a népfrontpolitika árát kellett megfizetni, s ez feltehetően hozzájárult az exkommunista párt gyors visszatéréséhez a hatalomba.

A szélsőjobboldal az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Csurka István radikális jobboldali pártja a választásokon a listára leadott szavazatoknak csupán 1,59 százalékát szerezte meg. Mégis, még utólag sem könnyű megítélni, hogy valóban akkora volt-e a demokráciára leselkedő veszély, mint ahogy azt a Charta szóvivői állították. A választási eredmények azt sejtetik, hogy a veszélyt eltúlozták, s a „fasiszta veszély” kisebb volt, mint amit a reá adott antifasiszta válasz sugallt. Ám ez csak a Charta tiltakozó megmozdulása nyomán derülhetett ki. A Charta morális politikája hatásosnak bizonyult, mert képes volt megszólítani és cselekvésre készíteni az embereket. A történelmi helyzetek megismételhetetlenek, így a társadalomtudomány eszközeivel sem azt nem lehet egzakt módon bizonyítani, hogy a Charta nélkül ugyanezek lettek volna a választási eredmények, sem pedig azt, hogy lényegesen eltérőek. Mindenesetre, a demokráciára leselkedő veszély problémájának napirenden tartásával a Charta elérte, hogy amikor e tendenciákkal szemben széles körű társadalmi összefogás bontakozott ki, akkor az összefogás természetes mozgalmi keretétül szolgálhatott.

A Demokratikus Charta mozgalmi sajátossága szociológiai értelemben vett kettős karaktere volt: részben a klubszerű, hálózatszerű értelmiségi politizálás kerete lett, másrészt – nyitottsága folytán – kerete mindazoknak az elementáris tömegigényeknek, amelyek ritka pillanatokban, eruptív módon jelentkeztek. Igazi „esernyő-mozgalom” volt több értelemben is. Adott pillanatban „esernyőként” a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak összefogására volt képes, amelyek egyébként valószínűleg nem is kommunikáltak volna egymással. „Esernyőként” működött egy másik, Konrád György által megfogalmazott értelemben is: tagjai nem tekintették feladatuknak a mozgalom mindenáron való, „permanens” működtetését. Amikor szükség volt rá, a Charta esernyőként kinyílt, amikor viszont nem volt szükség rá, átmenetileg becsukódott. Voltak, akik emiatt nem is tekintették mozgalomnak. Ez azonban túlzás. Olyan mozgalom volt, amely disztinkt akciókból állt, s az egyes akciók között látszólag nem funkcionált.

A mozgalomnak ahhoz, hogy ezt az esernyőszerű, harmonikaszerű létezmódját megőrizhesse, ismert, karizmatikus értelmiségiekre volt szüksége, akik képesek voltak sokak figyelmét megragadni és fenntartani. Ilyen szerepet játszott elsősorban Konrád György, a világszerte ismert író, a Charta kigondolója, emblematikus alakja, a demokratikus ellenzék egykori tagja, aki az adott időszakban a Nemzetközi PEN Club elnöke és az SZDSZ Országos Tanácsának tagja volt; továbbá egyes rendezvényeken Mészöly Miklós író, Balassa Péter esztéta, Hankiss Elemér szociológus, Kerényi Imre színházrendező, Jancsó Miklós filmrendező. A Charta szóvivői számos esetben felléptek az ország legnépszerűbb politikusa, Göncz Árpád köztársasági elnök (egykori drámaíró) védelmében, vele kapcsolatban álltak, támogatását élvezték. Az értelmiségi kezdeményezés fontos alakja volt Vitányi Iván, aki kettős minőségében – értelmiségiként és

az MSZP fontos pozíciót betöltő politikusaként – vehetett részt a Charta-értelmiség belső köreiben, hidat teremtve ezzel a szocialista érzelmű értelmiségiekhez és a szocialista párthoz. Konrád és Vitányi szerepének hasonlósága mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia „mágusaként” volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsában is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon lehetett benne: elsősorban értelmiségi és csak kevésbé politikus. Konrád a korábbi „antipolitikusból” 1989 után „metapolitikussá” vált: számára az egykori „antipolitika” terepe a rendszeren kívül álló ellenzék volt, míg a „metapolitika” fóruma a Demokratikus Charta. Viszonyát az SZDSZ vezetéséhez némiképp ahhoz lehet hasonlítani, amely Günter Grass német író és a Willy Brandt, majd Helmut Schmidt vezette SPD kapcsolatát jellemezte. Konrád viszonya azért volt szorosabb az SZDSZ vezetéséhez, mert a demokratikus ellenzékben eltöltött évek kovácsolták szorossá. Vitányi Iván hitele és mozgalmi legitimációja másból táplálkozott. Egyrészt abból, hogy ő, aki a diktatúra idején egy tudományos intézet igazgatója lehetett (és nem állt távol a Kádár-rendszer kultúrpolitikájától), intézetében „menedéket”, munkalehetőséget adott az állásaikból eltávolított ellenzéki értelmiségieknek. 1989-ben aktívan közreműködött az egykori állampárt szocialista reformpárttá történő átalakításában. Az MSZP-ben 1990-től parlamenti képviselőként és a párt választmányának elnökeként fontos funkciókat töltött be, melyekhez képest számára a Charta inkább politikai háttérként jelenthetett. Konrádtól eltérően Vitányi elsősorban politikusként – értelmiségi politikusként – tevékenykedett. Aktív mozgalmi szerepét mind az elszigetelt helyzetéből nyitásra készülő MSZP, mind pedig a szervezeti támogatásra szoruló Charta szívesen fogadta.

A Demokratikus Chartát olyan befutott, szakmai presztízzsel és kulturális tőkével rendelkező értelmiségiek reprezentálták, akiknek 1. ellenzéki múltjuk volt (vagy legalábbis nem tekinthették őket a régi rendszer embereinek); 2. valamilyen elismert intellektuális teljesítményt mutattak fel; 3. közel álltak a korszak ellenzéki pártjaihoz (aminek mércéje nem a tagság, hanem a befolyás volt); 4. lehetőségük volt a médiában való gyakori és hatásos megjelenésre. Egy vezető Charta-értelmiségi karizmája e forrásokból fakadt. Ha csak egy is hiányzott a felsorolt összetevők közül, az illető befolyása lényegesen kisebb maradt.

A Demokratikus Charta a tömegkommunikáció korának mozgalma volt, amelyben az üzenet megjelenítése csaknem olyan fontos volt, mint maga az üzenet. A Charta nagyobb rendezvényeit profi színház- és filmrendezők tervezték, a karizmatikus szónokok beszédeit professzionális kommunikátorok „vezették föl”. A szónokok kiválasztásában fontosabb szerepet játszott az, hogy ki hogyan, milyen hatással kommunikál, mint az, hogy kit képvisel. A kulturális tőkével rendelkező, „kritikai establismenthez” tartozó értelmiségiek fogalmazták meg az üzenet alapelveit, s a többi meghatározó szereplő, a mozgalmi értelmiségiek teremtették meg az üzenet átadásának ke-

reteit. Ezt a fajta tudást a szociológiaelméletben korábban mint „a gyakorlat feletti szimbolikus uralom képességét” írták le (Szelenyi-Martin 1990:131).

A befutott, szakmai-társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségiek mellett megjelent a mozgalmi értelmiségiek sajátos csoportja is. Többségük olyan, politika iránt érdeklődő fiatalabb újságíró, pártközeli értelmiségi volt, akiket szerepükre (őket olykor meg sem kérdezve) az előbbiek választottak ki. Ők nem tartoztak a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez, ellenkezőleg, többségük sokáig hitt abban, hogy a diktatúra reformálható. Reformista magatartásuk miatt sokáig fáziskésésben voltak az eseményektől a fordulat idején. Újságírói működésük alapján igazságtalannak tartották, hogy az MDF vezette koalíciós kormány politikusai 1990–91-ben egy kalap alá vették őket a diktatúra haszonélvezőivel. Többségük ekkor tanult bele kritikai értelmiségi szerepébe, s ennek köszönhető, hogy a Charta szövívője lehetett. Olyan médiaértelmiségiek voltak, akiket a Demokratikus Charta hosszabb-rövidebb időre mozgalmi értelmiségivé formált. Ez a mozgalmi értelmiségi szerep kései kompenzáció volt számukra azért, amit a nyolcvanas években „elmulasztottak”. Megkésve átélte ellenzékiességük értékét növelte, hogy a szerepet az egykori demokratikus ellenzék tagjai találták ki, betöltését az ő hozzájárulásuk „hitelesítette”. Ezek révén – s olyan időszakban, amikor az emberek kiábrándulni látszottak a pártpolitikából – a Charta szövívői funkciója erős morális legitimitációt élvezett a társadalomban. Ezzel a szövetségkötéssel a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke mintegy szimbolikusán „befogadta” a kilencvenes évek médiaértelmiségét (vagy más-ként: elismerte, hogy szüksége van rá), és folytatta közeledését az egykori MSZMP-tag reformértelmiségiek felé.

Egy, a társadalmi mozgalmakat elemző, utóbbi években íródott munka (Eyerman-Jamison 1991) azokat a mozgalmi szereplőket tekintette mozgalmi értelmiségieknek, akiket a mozgalom „nevel” értelmiségiekké. Ezek számára a mozgalom kognitív praxis, amelyben az értelmiségi aktivitás nem produktumokban, hanem a mozgalmi politika folyamatában jelentkezik. A Charta esetében is ezek a „mozgalmi értelmiségiek” voltak a legaktívabbak, a szervezőmunka orosz-lánrészét ők vállalták magukra. Tőlük eltérően, a befutott, elismert értelmiségiek működhetnek ugyan egy mozgalomban (mint szövívők, ideológusok, kommunikátorok), de őket nem a mozgalom „alkotja meg”, ők inkább már korábban kivívott hírnevükkel erősítik a mozgalmat. Az ő feladatuk a politikai közösség „ideális mintáinak” szimbolikus szembesítése a mindennapi gyakorlattal (Tucker 1981:99). Ilyen reprezentatív szerepet játszott a Chartában Konrád György. Ugyanakkor, a mozgalomban részt vevő médiaértelmiségiek számára a Charta lehetőséget adott arra, hogy a mozgalmi vitákban újrafogalmazzák értelmiségi mivoltukat. Ők sokkal közelebb álltak a mozgalmi értelmiségi fent leírt alakjához, bár nem teljesen fedték azt le. Értelmiségi identitásuk nem ekkor jött létre, így nem is kötődött kizárólagosan a mozgalomhoz. Számukra ennél fontosabb volt a moz-

galmi identitás és az azzal párosuló morális legitimitáció. Együttműködésükkel úgy tűnt, hogy a régi típusú közéleti értelmiség helyébe Magyarországon is új típusú – mozgékonyabb és kommunikatívabb – közéleti értelmiség szerepe lép (Aronowitz 1992:159). A Charta elhalásának egyik oka az volt, hogy 1994-ben olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyhez a Charta aktivistái érzelmileg közelebb álltak, s úgy érezhették, „belülről” jobban tudják majd befolyásolni döntéseit. A másik ok viszont az, hogy identitásuk nem kizárólag a Chartához kapcsolódott, így nem kellett bármi áron a fenntartásához ragaszkodniuk. 1994-től az ideiglenesen mozgalmi értelmiségi szerepet betöltő Charta-szóvivők visszatértek a médiába, néhányukból politikus lett, illetve a régiók által újonnan befogadott és elismert értelmiségiekké váltak.

Egy másik következtetés, amely a Demokratikus Charta történetéből levonható: a politika moralizálása a pártpolitikusokkal szemben a kritikai értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők ismerik igazán. Ez a politikai beszédmód az igazi terepük. Ez a nyelvhasználat pedig az adott helyzetben fékezte a politika deszakralizációját, a politika mint hivatás kialakulásának Max Weber által leírt folyamatát. A politika moralizálásának beszédmódja ebben az esetben a civil társadalomra való retorikai hivatkozással történt (Tamás 1994a), miáltal a civil társadalom fogalma – mint Lomax (1995) szarkasztikusan rámutatott – a politikai értelmiség mozgalmi önkifejezésének eszközévé vált. Ezzel szemben (vagy éppen ezért) a Charta egyik szociológus szóvivője a közvetlen demokratikus formák és a demokrácia társadalmasításának szükségességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ez nem várható az új politikai elitől, hanem csakis a „civil társadalom önterápiájától” (Miszlivetz 1993). A Demokratikus Charta a rendszerváltás utáni identitáspolitika egyik legjellegzetesebb megjelenítője volt.

De ezek a viták az értelmiség politikai szereplése kapcsán már inkább a demokráciáról szóltak. Egy új demokrácia megszilárdulásának talán legfontosabb feltétele a demokratikus intézményrendszer létrejötte és működése, az új politikai elit professzionalizációja. Megalapozottnak tűntek azok az aggodalmak, amelyek az új, még meg sem szilárdult képviselői intézményrendszert féltették a demokrácia szubsztantív, idealizált felfogását valló körvonalazatlan kezdeményezésektől (Körösi 1994). A Demokratikus Charta köré tömörült értelmiségiek ezzel szemben szintén joggal vélekedtek úgy, hogy egy gyökeres, forradalmi jellegű politikai fordulatból született új rendszernek nemcsak intézményes, de morális legitimitációs igénye is van. S mivel a demokrácia konfliktusos rendszer, e konfliktusok megjelenítésében a demokratikus társadalmi mozgalmak éppúgy legitím részei a demokráciának, mint a politikai pártok, az érdekképviselői szervezetek vagy a kormányzati, intézményi berendezkedés (Roberts-Kloss 1979). A demokratikus intézményrendszer kereteinek konszenzusos kialakítása és a politikai közösség identitásának (újra)definiálása minden demokráciában konfliktusok sorozatán keresztül történik (Hirschman 1994). A magyar példa nem általában a mozgalmi-értel-

miségi politizálás felbukkanásában mutatott sajátos jellemzőket. Inkább a Charta mozgalmi értelmiségének abban az elmosódó, körvonalazatlan szerepfelfogásában, amelynek révén a pártban ideológusként, a mozgalomban szellemi vezetőként, a független értelmiségi pozíciójában pedig véleményirányítóként egyaránt és egyidejűleg befolyásra és „hitelességre” törekedett.

A Charta által felszínre hozott vita részben a demokrácia különböző értelmezéseinek (részvételi vs képviselői, társadalmi vs politikai, szubsztantív vs formális) konfliktusa volt, másrészt politikai vita arról, hogy az adott konkrét helyzetben milyen cselekvés veszélyezteti vagy erősíti a demokráciát. Voltak, akik általában helyeselték, de az adott átmeneti politikai helyzetben nem tartották szükségesnek az utcára kerülő politizálást. Voltak olyanok is, akik általában nem tartották szükségesnek a közvetlen részvételi formákat a demokrácia működtetéséhez, de az adott esetben (a kivételes veszélyre hivatkozva) támogatták az utcai felvonulások politikáját. Végül akadtak, akik sem általában, sem a konkrét esetben nem értettek egyet a mozgalmi politikával, illetve akik mindkét nézőpontból egyetértettek vele. E vitákat tovább színezték azok az értelmezési különbségek, amelyek abból eredtek, hogy a vitázók a Charta értelmiségi vagy tömegmozgalmi jellegét tartották-e hangsúlyosabbnak, illetve pártoktól való függőségét vagy függetlenségét vélték-e kívánatosabbnak. A mozgalmi-értelmiségi szerepfelfogás tekintetében konfliktusba került egymással a korábbi disszidencia radikális mozgalmi mintáinak öröksége és a Charta vállalt céljainak alapvetően reformista jellege. Míg a nyolcvanas évek ellenzéke „rendszeren kívüli” volt, s a rendszerrel szembeforduló, rendszerváltó mozgalmakat indított útjára, addig a Demokratikus Charta deklarált célja a „rendszeren belül” maradt: az „akadozó demokratikus átalakulás” elősegítésére, az „elért eredmények megőrzése” végett, elvileg kormánypártiak számára is vállalható reformmozgalomként szerveződött meg. A konfrontáció logikája és a mozgalom önmozgása azonban kizököntette a Chartát eredetileg vállalt szerepéből: egyrészt akkor, amikor a kormány egészét antidemokratikusnak nyilvánította, másrészt pedig amikor pártkötődéseit helyezte előtérbe és az új kormánykoalíció formálására is igényt tartott.

Megjelenésük idején nagy hatást gyakoroltak Alvin Gouldner (1979) és a Konrád-Szelényi szerzőpáros (1979) nagyvonalú tézisei az értelmiség osztályhatalmának várható bekövetkeztéről. Az 1989-es fordulat lázas hónapjai ennek látszatát még erősítették is, hiszen a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” áttörése nélkül aligha sikerülhetett volna a „bársonyos forradalom”. Mégis, úgy tűnik, az az álláspont bizonyult megalapozottabbnak, amelyet Fehér és Heller képviselt: „nem az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (Fehér-Heller 1992:7). E kijelentés a kelet-közép-európai régió egészére vonatkoztatva talán még ma is túl optimistán, normatívan hangzik. Mindaddig, amíg a társadalomban nem alakul ki egyetértés arról, hogy milyen legyen az új demokrácia,

a régió értelmiségének módja nyílik arra, hogy a politikai átmenet átmeneti főszereplőjeként (Bernik 1994; Tismaneanu 1996; Mungiu 1996; Tucker 1996), a születőben lévő demokrácia „polgári varázslójaként” (Kis 1993) – vagy esetleg annak nacionalista ellenpárjaként (Magas 1993; Dimitrijevic 1996) – eljuttassa „hattyúdálát”. A Demokratikus Charta paradoxona abban rejlett, hogy olyan demokráciavédő polgárjogi mozgalom volt, amelynek szavait és mondatait egy rendies jellegű, korábban privilegizált helyzetű, politikai befolyásából fokozatosan veszítő értelmiség fogalmazta meg. Ebben a mozgalomban egyszerre fejeződött ki az intézményesült politika világával szemben „rendi ellentámadásként” is értelmezhető értelmiségi szerepzavar és az intézmények állampolgári ellenőrzésének igényét fenntartó, folyamatos kritikai diszkusszióra épülő mozgalmi értelmiségi identitás.

HIVATKOZÁSOK

- Antall József 1991. Fel kellett menteni. *Magyar Hírlap*, december 2.
- 1993. Levél Göncz Árpádhoz. *Magyar Hírlap*, november 9, 1.
- Aronowitz, Stanley 1992. On Intellectuals. In: Stanley Aronowitz *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York–London: Routledge, 125–174.
- Ascher Tamás et al. 1992. Politikai hirdetés Göncz Árpád védelmében. *Magyar Hírlap, Népszabadság*, május 28.
- Babus Endre et al. 1991. Nyilatkozat. *Magyar Hírlap*, december 4.
- Bácskai Tamás et al. 1991. Nyilatkozat *Népszabadság*, december 3.
- Balassa Péter 1993. Ez így nem fog menni! *Népszabadság*, november 2, 17–18.
- Bánó Attila 1991. Kinek a Chartája? *Új Magyarország*, december 12.
- Bauer Tamás 1991. Változik a kormány káderpolitikája. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- Bauer Tamás–Kis János 1991a A magyar demokrácia védelmében. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 7.
- 1991b Vakok legyünk vagy szabadok? *Népszabadság*, október 10.
- Beke Mihály András 1992. Illegalisták a Chartában! *Heti Magyarország*, október 9.
- Bernik, Ivan 1994. The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals. In: J. M. Kovács (ed.) *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 205–216.
- Bozóki András 1993. Democrats against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Gerd Meyer (ed.) *Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Basel–Tübingen: Francke, 229–248.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Chris Rootes–Howard Davis (eds.) *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL, Press 149–175.
- 1995. Visszatérés a modernizáláshoz? *Liget*, (Vol.8.) 4 (április), 37–45.
- 1996. Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták szocializmus után. *Századvég, Új folyam*, (Vol.1.) 3, 41–79.

- Bozóki András–Kovács Éva 1991. A pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxis-blokkád idején. *Szociológiai Szemle*, (Vol.1.) 1, 109–126.
- Böröcz József 1992. Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology*, (Vol.18.) 1 (Spring), 111–116.
- Braun Róbert 1992. Charta(v)iszony. *Magyar Hírlap*, július 27, 7.
- Budapesti felhívás 1992. *Magyar Hírlap*, október 26.
- Charta–tüntetés 1994. *Magyar Hírlap*, *Népszabadság*, *Népszava*, március 16.
- Charta-nap 1993. Bizakodás és bombariadó a Charta-napon. *Magyar Hírlap*, február 8, 1, 4.
- Comisso, Ellen–Steven Dubb–Judy McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. In: György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe*. Budapest: HPSA, 27–57.
- Confino, Michael 1973. On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth and Nineteenth Century Russia. In: S. N. Eisenstadt–S. R. Graubard (eds.) 1973. *Intellectuals and Tradition*. New York: Humanities Press, 117–149.
- Csurka István 1991. Interjú. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- 1992a Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b Keserű Hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Demokratikus Charta 1991. *Magyar Hírlap*, szeptember 27.
- Dimitrijevic, Nenad 1996. *Words and Death: The Serbian Nationalist Intellectuals*. Manuscript. Dept. of Political Science, Central European University
- Erős Ferenc 1992. A holnap elmarad? *HVG*, október 3.
- Eyerman, Ron–Andrew Jamison 1991. Social Movements and Their Intellectuals. In: Eyerman–Jamison *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 94–119.
- Faggyas Katalin 1991. Weimarosodunk? *Új Magyarország*, december 9.
- Farkas Zoltán 1991. Állóháború. In: Sándor Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány – Economix Rt, 207–212.
- 1993. Kis magyar magántörténelem. Öt levél. *Mozgó Világ*, (Vol.19.) 1, 5–21.
- 1994. Az Antall-kormány „sikerágazata”: a médiapolitika. In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor, 320–345.
- Farkasházy Tivadar 1991a A remény udvariatsága. Kisbali László interjúja. *Beszélő*, november 23, 40–42.
- 1991b Megütközés a négyzetben. *Magyar Hírlap*, december 11, 7.
- 1993. Nyilatkozat. *Népszabadság*, december 13.
- Farkasházy Tivadar–Kornis Mihály 1992. A pártok és a Charta. *Magyar Hírlap*, július 22, 7.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Felhívás. 1992a *Magyar Hírlap*, szeptember 10.
- Felhívás. 1992b *Magyar Hírlap*, szeptember 21.; *Népszabadság* szeptember 24.
- Felhívás. 1993. Mit kíván a Demokratikus Charta 1993 május elsején? *Röplap Fidesz* 1991. A frakció nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, december 9.
- Garton Ash, Timothy 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press
- Göncz Árpád 1993. Levél Antall Józsefhez. *Magyar Hírlap*, november 2, 1.
- György Péter 1992. Március 15-én. *HVG*, március 21.
- Hankiss Elemér 1993. A szabadság lehetőség és felelősség. *Magyar Hírlap*, március 16.

- Hegy Gyula 1992a A szociálliberális koalíció. *Magyar Hírlap*, március 14, 7.
 — 1992b A Charta színeváltozása. *Magyar Hírlap*, július 14, 7.
- Hirschman, Albert O. 1994. Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society. *Political Theory*, (Vol.22.) 2, 203–218.
- Hollander, Paul 1988. *The Survival of Adversary Culture: Social Criticism and Political Escapism in American Society*. New Brunswick: Transaction
- Horányi György 1992a Mire a kakas megszólal... *Magyar Hírlap*, július 30, 7.
 — 1992b *A Charta dokumentációja*. Horányi György tulajdonában.
 Budapest: MTA Központi Kémiai Kutatóintézet
- Irók. 1993. Irók, költők, független gondolkodók nyilatkozatai. *Népszabadság*, november 4.
- Irók, művészek. 1993. Irók, művészek az önelhalgatás ellen. *Magyar Hírlap*, december 3.
- Írószövetség. 1993. A Magyar Írószövetség elnökségének felhívása. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Iványi György 1993. Nem csatlakoztunk egyetlen csoporthoz sem. Zolnay János interjúja. *Beszélő*, május 15, 12–13.
- Jakus Ibolya 1994. Mít üzen a Rádió? *HVG*, március 12, 79–81.
- Jedlicki, Jerzy 1994. What Is the Use of Intellectuals? *Polish Sociological Review*, 2, 101–110.
- Kis János 1992. A harmincnégyek levelével kezdődött. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, január 9, 9.
 — 1993. A polgár mint varázsló. *Kritika*, április, 46–47.
- Kiss Endre–Krasznai Zoltán 1996. A Demokratikus Charta valóságos előtörténetéhez. *Beszélő*, (III.folyam, Vol.1.) 7 (október), 123.
- Konrád György 1991. Interjú. *Reggeli Kurír*, december 3.
 — 1992a Az ünnep visszanéz. *Magyar Hírlap*, március 15, 7.
 — 1992b Egy gesztus vizsgálata. *Magyar Hírlap*, június 4, 7.
 — 1992c Hölgyeim és uraim! *Magyar Hírlap*, szeptember 25, 7.
 — 1993a Mi a Demokratikus Charta? *Magyar Hírlap*, február 8, 7.
 — 1993b A megértés stratégiája. *Beszélő*, március 20, 6–8.
 — 1993c Barna eső hull, vegyük elő az ernyőt! *Magyar Hírlap*, november 1, 7.
 — 1994a Május nyolcadika határozott ítélete. *Népszabadság*, május 11.
 — 1994b A polgárnak joga van tudni... *Magyar Hírlap*, június 2, 5.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. (1979) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
- 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, (Vol.1.) 1, 9–28.
- Kónya Imre 1991. Az igazat és csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 6.
- Kornis Mihály 1992. A Demokratikus kártya. *Magyar Narancs*, január 11, 2.
 — 1993. A helyzet – töredékek ugyanarról. *Magyar Hírlap*, január 23, 7.
- Kőrösnéi András 1991. Fenyegét-e a diktatúra? *Népszabadság*, október 4.
 — 1994. Intellectuals and Democracy in Eastern Europe. *The Political Quarterly*, (Vol.65.) 4 (October–December), 415–424.
 — 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kérdőjelek: a magyar kormány, 1994–95*. Budapest: Korridor, 260–280.
- Kövér László 1992. Mint cseppben a tenger. *Magyar Hírlap*, október 3, 7.
- Krokovay Zsolt 1994. A Charta temetése. *Magyar Hírlap*, június 3, 7.
- Lipset, Seymour M. 1958. *Political Man: The Social Basis of Politics*. New York: Doubleday

- Lomax, Bill 1995. *The Not So Strange Death of Civil Society in East Central Europe: The Hungarian Experience*. A paper presented at the conference in „Regime Change and the Transition to Democratic Politics”. Sofia, Bulgaria, September 16–19.
- Machos Csilla 1992. Demokratischen Charta '91: Von der „alten” zur „neuen” ungarischen Opposition. *Berliner Debatte INITIAL*, 4, 57–68.
- Magas, Branka 1993. Nationalism Captures the Serbian Intelligentsia. In: Branka Magas *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup, 1980–92*. London–New York: Verso, 49–73.
- Magyar PEN Klub 1993. A Magyar PEN Klub nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Mannheim Károly 1996. (1929) *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Márciusi üzenet 1994. *Népszabadság*, március 4, 8.
- Megalakulás. 1991. A Demokratikus Charta mozgalommá alakulásáról lásd *Magyar Nemzet, Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava*, december 9.
- Menyhárt László 1992. Elvlicselő vén Európa? Szabad Magyarország kontra Demokratikus Charta. *Heti Magyarország*, január 3.
- Merton, Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press
- Mészöly Miklós 1993. Alkotmányellenes eszméletvesztés. *Népszabadság*, november 2, 19.
- Mézes Flórián 1993. Hisztériumjáték. *HVG*, február 27, 76–77.
- Michnik, Adam 1988. „A New Evolutionism” (1974). In: Michnik: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 135–148.
- Miszlivetz Ferenc 1993. A magyar demokrácia válsága 1989 után. *Kritika*, április, 14–17.
- Mungiu, Alina 1996. Intellectuals as Political Actors in Eastern Europe: The Romanian Case. *East European Politics and Societies*, (Vol.10.) 2, 333–364.
- N. Kósa Judit 1991. Az MSZP a Demokratikus Charta mellett. *Magyar Nemzet*, szeptember 12.
- Nyilatkozat. 1992a *Magyar Hírlap*, május 27.
- Nyilatkozat. 1992b *Magyar Hírlap*, december 14.
- Nyílt levél. 1991. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, december 21.
- Nyílt levél. 1992. *Magyar Hírlap*, május 19.
- Nyílt levél. 1994. Helyezzék vissza az elküldötteket! *Népszabadság*, március 4, 8.
- Nyilvánosság Klub. 1994. Mit lehet és kell tenni? *Magyar Hírlap*, március 5.
- Pető Iván 1991. Demokratikus Charta a jövő héten. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 13.
- Pipes, Richard 1961. The Historical Evolution of the Russian Intelligentsia. In: Pipes (ed.) *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 47–62.
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula
- Politikai hirdetés. 1991. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Reggeli Kurír*, december 4.
- Politikai hirdetés. 1992. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Kurír*, október 28.
- Pomogáts Béla 1992. A Charta körül. *Beszélő*, május 2, 17.
- Radnóti Sándor 1991. Interjú. *168 óra*, október 15, 16.
- Roberts, Ron E.–Robert Marsh Kloss 1979. Intellectuals, Power and Social Movements. In: Roberts–Kloss (eds.) *Social Movements: Between the Balcony and the Barricade*. St. Louis: C. V. Mosby, 219–226.
- Róna-Tas Ákos 1991. The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary. *East European Politics and Societies*, (Vol.5.) 3 (Fall), 357–393.

- Sajtótájékoztató. 1992. *Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság* február 14.
- Sajtótájékoztató. 1994. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, március 11.
- Solt Ottília 1992. Új márciusi frontok. *Beszélő*, március 21, 9–12.
- Speidl Zoltán 1992. Parlamenti folyosó. *Heti Magyarország*, október 2.
- Sükkösd Miklós 1992. The Media War. *East European Reporter*, (Vol.5.) 2.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Szalai Erzsébet 1994. *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Szombathely: Savaria University Press
- Szelényi Iván 1986. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, (Vol.15.) 2, 103–144.
- 1990. (1982) Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 7–49.
- 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Bill Martin 1990. (1987) Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 99–135.
- Szénási Sándor 1992. Félelmek márciusa. *168 óra*, március 19.
- Színészek. 1993. 162 színész levele a kormányfőhöz. *Magyar Hírlap*, november 26.
- Szociális charta 1992. *Magyar Hírlap*, április 28.
- Szőnyi-Virág Imre 1992. Aláírás helyett. *Új Magyarország*, január 3.
- Tamás Gáspár Miklós 1992a Március 15-i beszéd. *Magyar Hírlap*, március 16.
- 1992b 1994. *HVG*, július 4, 64.
- 1994a A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, (Vol.61.) 2, 205–222.
- 1994b Két idegen szó: amnézia és normalitás. *Beszélő*, szeptember 15, 30–34.
- TeleMedia 1994. Közvéleménykutatás. *Magyar Hírlap*, március 12, 1.
- Tiltakozás 1993. Tiltakozás a Horthy-temetés televíziós közvetítése ellen. *Magyar Hírlap*, augusztus 27.
- Tismaneanu, Vladimir 1996. Truth, Trust and Tolerance: Intellectuals in Post-Communist Society. *Problems of Post-Communism*, March–April, 3–12.
- Tucker, Aviezer 1996. *Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians*. Manuscript. Dept. of Philosophy, University of Olomouc
- Tucker, Robert C. 1981. Leadership through Social Movements. In: Robert C. Tucker *Politics as Leadership*. Columbia-London: University of Missouri Press, 77–113.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég.
- Vitányi Iván 1991. Egy mondat a demokráciáról. *Magyar Hírlap*, december 6, 7.
- 1992. Charta '92. *Mozgó Világ*, 11 (november), 11–15.
- Zald, Mayer N.–John D. McCarthy 1987. Organizational Intellectuals and the Criticism of Society. In: Zald–McCarthy (eds.) *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction, 97–115.

